

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Столяренко О.Б.
Куриця А.І.

ТЕХНОЛОГІЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Навчально-методичний посібник

Видавництво «КНТ»
Київ - 2022

УДК 159.922.6

ББК 88.374я73

С 81

*Рекомендовано до друку на засіданні вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
протокол № 6 від 26 травня 2022 року*

Столяренко Ольга Борисівна, Куриця Алла Іванівна
Технологія психологічних досліджень (курс лекцій та практикум):
Навчально-методичний посібник. – Київ: КНТ, 2022. – 162с.

Рецензенти:

*Дуткевич Т.В., кандидат психологічних наук, професор, завідувач
кафедри психології освіти Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка.*

*Брецько І.І., кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри
психології Мукачівського державного університету.*

ISBN 978-966-373-947-2

Навчальний посібник призначений для студентів психологічних спеціальностей, майбутня професія яких передбачає володіння компетентностями психологічного дослідження.

Посібник складається з двох частин - теоретичної та практичної, містить список рекомендованої і використаної літератури. У теоретичній частині подано тексти лекцій до всіх тем, передбачених навчальною програмою. Розробки практичних занять включають завдання для актуалізації теоретичних знань. Поєднання інформаційного та контрольньо-дослідницького блоку дозволить студентам не лише опрацювати наукову інформацію, а поглибити і перевірити свою компетентність шляхом розв'язування психологічних завдань, пошуком відповідей на проблемні питання та проведенням базових прикладних досліджень.

Запропоновані завдання і методики посібника подано на достатньому рівні складності, доступні й зручні для виконання під час аудиторних занять, оскільки у більшості своїй не потребують спеціальної апаратури. Тому ними можуть скористатися не лише студенти, але й вихователі дитячого садка, педагоги, психологи-консультанти, соціологи та соціальні педагоги.

© Столяренко О.Б., Куриця А.І., 2022
© ТОВ «КНТ», 2022

З М І С Т

Передмова

ТЕОРЕТИЧНИЙ КУРС

Тема 1. Методологія наукового психологічного дослідження.

1. Методологічні засади психологічного дослідження.
2. Аналіз основних підходів до класифікації психологічних методів дослідження.
3. Етичні норми дитячої психодіагностики.
4. Приклади експериментальних досліджень у психології.

Тема 2. Методи психологічного дослідження. Спостереження.

1. Спостереження як основний метод психологічного дослідження.
2. Класифікація спостережень.
3. Етапи наукового спостереження.
4. Типові помилки у науковому спостереженні.

Тема 3. Експеримент як основний метод психологічного дослідження.

1. Загальна характеристика методу.
2. Види експериментів.
3. Основні етапи експериментального дослідження.
4. Причини спотворення експериментальних даних.
5. Експериментальна вибірка.

Тема 4. Психологічне тестування.

1. Історія розвитку методу тестів.
2. Суть і особливості тестування.
3. Основні характеристики якостей виміру.
4. Види психодіагностичних тестів.

Тема 5. Соціометрія.

1. Загальна характеристика методу.
2. Основні соціометричні поняття.
3. Зміст діагностичних процедур соціометрії.

Тема 6. Проективні методики.

1. Загальна характеристика проективних методів дослідження.
2. Основні різновиди методик, що базуються на принципі проєкції.

Тема 7. Метод анкетування

1. Загальна характеристика методу.
2. Види питань в анкеті.
3. Етапи анкетування.
4. Вимоги до формулювання питань анкети

ПРАКТИКУМ

Тема 1. Методологія наукового психологічного дослідження.

Тема 2. Спостереження.

Тема 3. Експеримент.

Тема 4. Тестування.

Тема 5. Соціометрія.

Тема 6. Проективні методики.

Тема 7. Метод анкетування.

ПЕРЕДМОВА

Даний посібник призначений для студентів психологічних спеціальностей, майбутня професія яких передбачає володіння компетентностями наукового психологічного дослідження. Представлений посібник містить структурований навчальний матеріал до вивчення курсу «Технологія психологічних досліджень» під час лекційних, практичних занять та самостійної роботи студентів. Зміст посібника, завдяки своїй цілісності, глибині й різнобічності дозволяє виховати у майбутніх психологів прагнення до дослідницької діяльності та готовність використати отримані знання на практиці.

Метою навчального посібника є забезпечити студентів необхідним навчально-методичним матеріалом до вивчення курсу «Технологія психологічних досліджень», а в подальшому - допомогти у написанні курсових і дипломних робіт. Запропоновані методики наукового психологічного дослідження можуть бути використані в усіх формах практичної підготовки майбутніх психологів.

Зміст посібника поділено на два блоки, перший із яких має теоретичну спрямованість, другий - практичну. Призначенням першого, інформаційного блоку, є надання студентам наукової інформації відповідно до змісту навчальної дисципліни. Другий, контрольньо-дослідницький блок забезпечує закріплення й поглиблення набутих знань студентів та сприяє формуванню їх практичної компетентності. Поєднання інформаційного та контрольньо-дослідницького блоку дозволить майбутнім психологам не лише опрацювати наукову інформацію, а поглибити і перевірити свою компетентність шляхом розв'язання психологічних завдань, пошуком відповідей на проблемні запитання та проведенням прикладних досліджень.

Інформаційний блок містить аналіз поглядів вітчизняних та зарубіжних учених на найбільш розповсюджені в практиці методи психологічного дослідження. У традиційному для навчальних видань практичному блоці подано диференційовані завдання – теоретичні питання, що дозволяють виявити базову поінформованість студентів у навчальному матеріалі, та питання проблемного характеру, покликані спонукати до роздумів і аналізу. Корисним для студентів, які ознайомляться з теорією курсу «Технологія психологічних досліджень», стане проведення практичних досліджень, де майбутній психолог буде виступати по чергово у ролі дослідника, протоколіста і досліджуваного. Подібний розподіл діяльності дозволить студентам усвідомити єдність загального і часткового, закономірного і випадкового, виявити взаємовплив і взаємообумовленість психічних явищ, тобто забезпечить єдність засвоєних теоретичних знань і практики.

Запропоновані завдання і методики посібника подано на достатньому рівні складності, доступні й зручні для виконання під час аудиторних занять, оскільки у більшості своїй не потребують спеціальної апаратури. Тому ними можуть скористатися не лише студенти, але й вихователі дитячого садка, педагоги, психологи-консультанти, соціологи та соціальні педагоги.

ТЕОРЕТИЧНИЙ КУРС

Тема 1. Методологія психологічного дослідження.

1. Методологічні засади психологічного дослідження.
2. Аналіз основних підходів до класифікації психологічних методів дослідження.
3. Етичні норми дитячої психодіагностики.
4. Приклади експериментальних досліджень у психології.

1. Методологічні засади психологічного дослідження.

Якість психологічного дослідження безпосередньо залежить від його методологічного забезпечення. Це означає, що кожний дослідник повинен чітко знати методологічні засади психології, уміти обирати, а за необхідності і створювати, відповідно до мети і завдань дослідження конкретні методики, мати достатнє уявлення про систему методів, придатних для пізнання психічних явищ для покращення освітнього процесу.

У своїх наукових пошуках психологія базується на наступних методологічних принципах:

- *Принцип всезагального зв'язку.* У процесі вивчення психічного явища потрібно враховувати всі факти, які його стосуються, виявляти ієрархію зв'язків між елементами структури цього явища, виокремлювати головні і другорядні. Адже будь-який психічний феномен перебуває у різноманітних зв'язках з іншими феноменами, тому ізольоване, однобічне його вивчення призводить до помилкових висновків.
- *Принцип розвитку.* Психіку та оточення особистості потрібно розглядати у розвитку, динаміці. Як відомо, об'єктом дослідження у педагогії і психології є людина як суб'єкт діяльності та міжособистісних взаємин. З огляду на принцип розвитку важливо вивчати окрему особистість, пам'ятаючи, що її психіка безперервно змінюється. Ці зміни детерміновані різноманітними суперечностями, зумовленими впливом внутрішніх і зовнішніх чинників.
- *Принцип єдності теорії і практики.* Людина не обмежується лише теоретичними знаннями, але й пристосовується до природи, як тварина. Людина активно діє, і ця її діяльність є формою ставлення до навколишнього світу. Теорія і практика є нерозривно пов'язаними і взаємозумовленими аспектами життєдіяльності людини.
- *Принцип конкретно-історичного підходу.* Відповідно до цього принципу всі предмети і явища дійсності необхідно розглядати в конкретних історичних умовах їх появи та розвитку. Наприклад, особливості ціннісних орієнтацій, інтересів та мотивів поведінки сучасних людей зумовлені конкретними соціально-економічними умовами, що склалися в Україні на початку ХХІ ст. (ринкові відносини, економічна криза, урбанізація суспільства, агресивний вплив засобів масової інформації). Принцип конкретно-історичного підходу налаштовує дослідника спостерігати за поетапним розвитком особистості з урахуванням місця, часу і обставин її буття.
- *Принцип детермінізму:* зовнішні впливи діють через внутрішні умови. Розвиток психіки дитини залежить від впливів на неї дорослих, ровесників, але в однаковій ситуації різні діти по-різному реагують на ці впливи, залежно від своїх індивідуальних особливостей і внутрішньої активності.
- *Взаємозв'язку психіки, свідомості та діяльності.* Цей принцип розкриває складну діалектику людської свідомості і діяльності як особливого виду людської активності. Психіка, свідомість кожного індивіда є продуктом розвитку особистості в процесі її життя. Основним фактором, який формує психіку і розвиває свідомість людини є діяльність (гра, навчання, праця, спілкування). Чим глибше і детальніше відома інформація про життєвий шлях людини, діяльність, якою вона займалася, результати, яких досягла, тим точніше можна оцінити її як особистість. Психіка та особистість людини не лише виявляються у діяльності, а й розвиваються завдяки їй.
- *Комплексності, системності й систематичності* передбачає, що одномоментне дослідження не дає повної картини психічного розвитку дитини. Необхідно використовувати комплекс методів дослідження, аналізувати розрізнені факти, простежувати всі сторони розвитку психіки дитини в сукупності.
- *Вікового, індивідуального і особистісного підходу.* Відповідно до цього принципу жодне психічне явище (процес, стан, властивість особистості), яке виявляється в діяльності, і сама ця діяльність та її елементи не можуть бути правильно зрозумілими без урахування їх особистісної зумовленості. Особистісний підхід передбачає вивчення особистості в конкретній соціальній ситуації, розгляд кожного психічного явища в цілісній системі психічних властивостей індивіда

відповідно до конкретного вікового етапу розвитку. Він орієнтує дослідника на цілісне вивчення особистості, в єдності головних детермінант її розвитку — соціального оточення, діяльності, внутрішньої активності.

Знання методологічних принципів та дотримання їх вимог допоможе психологам уникнути помилок у психологічному дослідженні.

2. Аналіз основних підходів до класифікації психологічних методів дослідження.

На сучасному етапі у світовій практиці налічується близько тисячі наукових методів, які під різними кутами зору досліджують особливості психічного розвитку людини. У залежності від етапу дослідження та його завдання, психолого-педагогічні методи поділяються на чотири групи: організаційні, емпіричні, обробки даних та інтерпретаційні (за О. В Скрипченком).

1. Організаційні методи. За їх допомогою порівнюють індивідуальні властивості людей на різних етапах їх вікового розвитку:

- *Порівняльний метод* (метод «поперечного зрізу») полягає у порівнянні індивідуальних властивостей осіб різного віку з метою вивчення динаміки психічних явищ. Спочатку досліджуваних відбирають у різні групи за віком, рівнем освіти чи належністю до певної соціальної групи. За допомогою відповідних методик вивчають певний аспект розвитку, наприклад, рівень розвитку інтелекту. Таких зрізів роблять декілька і порівнюють дані, отримані у кожній групі. На підставі отриманих показників робиться висновок про тенденції розвитку психічного явища. Наприклад, порівнюючи особливості мислення дошкільників (5 років), молодших школярів (8 років) і підлітків (13 років) можна виявити вікові тенденції розвитку інтелекту. Якщо ж завдання дослідження полягає у визначенні залежності розвитку інтелекту від особливостей навчання, вибирають дітей одного віку, але таких, що навчаються за різними навчальними програмами. У цьому випадку висновок інший: де отримані кращі результати, там ефективніше навчання.
- *Лонгітюдний метод* часто називають «методом поздовжнього зрізу». Дослідник стежить за розвитком однієї дитини протягом тривалого часу. Таке дослідження дає змогу точно виявити тенденції розвитку і помітити навіть незначні зміни. Складнощі у проведенні лонгітюдних досліджень зумовлені міграцією індивідів, їх відмовою від подальшої участі в експерименті та значними затратами коштів.
- *Комплексний метод.* Його специфікою є поєднання системного вивчення досліджуваних різних вікових груп упродовж певних проміжків часу. Даний метод поєднує переваги порівняльного та лонгітюдного методів. Це дозволяє виявити еволюційні зміни та індивідуальні закономірності психічного розвитку. Наприклад, американська дослідниця Стелла Вітбурн у 80-х роках минулого століття досліджувала соціальні взаємини і життєві цінності студентів старших курсів коледжів. У 90-х роках вона повторила це дослідження з новими групами старшокурсників, а також знову дослідила тих, хто брав участь у попередньому дослідженні.

2. Емпіричні методи спрямовані на виявлення конкретних фактів про особливості психічних процесів. До цієї групи належать:

- *Спостереження* - систематичне, цілеспрямоване сприйняття психологічних фактів та феноменів людини з метою їх наступного аналізу. У психології це один із найдавніших методів. Особливо доречний цей метод при дослідженні дітей на ранніх етапах розвитку, коли досліджуваних неможливо опитати, а проведення будь-якої експериментальної процедури ускладнено.
- *Метод експерименту* припускає активне втручання дослідника в діяльність досліджуваного з метою створення умов, за яких виявляється задана психічна якість досліджуваного. Дослідник може декілька разів повторювати дослідження, конкретизуючи здобуті результати. У педагогіці і психології використовують такі види експерименту: *природний* (у звичних для досліджуваного умовах виявляються його психологічні особливості), *лабораторний* (у спеціально обладнаних приміщеннях із використанням приладів вивчаються психічні функції досліджуваного), *констатувальний* (виявляє актуальні психічні прояви досліджуваного) та *формульвальний* (спрямований на формування бажаних якостей психіки).
- *Бесіда.* Проводять її за попередньо підготовленою схемою і визначеними питаннями. Залежно від характеру дослідження бесіда може бути *стандартизована*, коли попередньо фіксують питання, що підлягають висвітленню, або *вільна*, пошукова, коли вона є першим етапом дослідження і використовується для уточнення технології його проведення.

- *Інтерв'ю*. Процедура інтерв'ю вибудовується за принципом «питання - відповідь». Як правило, питання заздалегідь чітко програмують. Цей метод дає змогу вивчати одночасно велику кількість людей, зібрати масив даних, які стосуються їх найрізноманітніших проблем та інтересів.
- *Анкетування* дає значні можливості для отримання великої кількості інформації за короткий час. Анкета складається з відкритих, альтернативних чи закритих запитань. На відкриті запитання дають вільну відповідь, на альтернативні - фіксовану («так», «ні», «знаю», «не знаю»). Закриті питання передбачають вільну відповідь, яка потребує додаткової інтерпретації. У процесі анкетування недопустимо змінювати формулювання питань, оскільки це ускладнює їх аналіз. Суттєвою перевагою анкетування є його анонімність, яка забезпечує правдивість відповідей.
- *Тестування* - стандартизоване випробовування, спрямоване на вивчення індивідуальних психологічних особливостей досліджуваного. Тести мають бути добре продуманими, надійними (давати стійкі результати протягом тривалого часу), валідними (виявляти ті якості, для вивчення яких вони призначені), відповідати вимогам стандартної системи оброблення даних, забезпечуватись чіткою інструкцією. При всій інформативності тестування, дослідникам слід зважати на недоліки цього методу - відсутність якісного аналізу змісту відповідей та причин, що зумовили вибір певної відповіді.
- *Аналіз продуктів діяльності*. Аналізу може підлягати процес та результати діяльності. Найпростішим прикладом використання цього методу є аналіз учнівських письмових робіт, малюнків, виробів, творів, що дає змогу одержати відомості про рівень розвитку їх інтелекту, мотивації, саморегуляції, виявити прихований потенціал розумової діяльності, особистісні риси, задатки, актуальний емоційний стан, прогнозувати тенденцію розвитку дитини.
- *Проективні методи* – сюди входять методики дослідження рівнів розвитку особистості, мотивів навчання і поведінки, що ґрунтуються на використанні невизначених, неоднозначних стимулів.

3.Методи обробки даних включають кількісний і якісний аналіз матеріалу. Специфікою методу кількісного аналізу є статистичне опрацювання даних, а метод якісного аналізу передбачає диференціацію матеріалу за групами, видами, визначення типових тенденцій та винятків.

4.Інтерпретаційні методи. Вони з'ясовують суть, структуру і тенденції розвитку психічних явищ. До цієї групи методів належать:

- *Генетичний метод* - дослідження показників розвитку психічних функцій, динаміки проходження ними певних стадій, етапів (виокремлення фаз, стадій, кризових періодів у становленні новоутворень); установлює «вертикальні» (генетичні) зв'язки між рівнями розвитку.
- *Структурний метод* дозволяє виявити «горизонтальні» (структурні) зв'язки між усіма відомими характеристиками особистості; установлює типові і нетипові особливості розвитку психіки досліджуваного.

Методи вікової психології (за О. В Скрипченко)

Організаційні методи	Емпіричні методи	Методи обробки даних	Інтерпретаційні методи
Порівняльний метод	Спостереження	Кількісний аналіз	Генетичний метод
	Експеримент		
Лонгітюдний метод	Опитувальний метод	Якісний аналіз	Структурний метод
	Тестування		
Комплексний метод	Проективні методи		
	Аналіз продуктів діяльності		

3. Етичні норми дитячої психодіагностики.

Питання про необхідність психологічної діагностики дітей є досить дискусійним. Гострота дискусій пов'язана в першу чергу з тим, що, з одного боку, рання діагностика зумовлена потребою своєчасного виявлення і усунення дефектів розвитку дитини. Проте, з іншого – будь-яка психодіагностична ситуація є порушенням меж суверенітету особистості і може бути оцінена як посягання психологом на права і свободи людини, закріплені в Конституції України, Конвенції ООН «Про права дитини», законі «Про основні гарантії прав дитини в Україні». Але, навіть ця обставина

не перешкодила безконтрольному розповсюдженню діагностики, що набуває все більш дискримінаційного відтінку і виступає, по суті, джерелом грубого порушення прав особистості. Про це свідчить поширена в сучасній освіті практика постановки такого психологічного діагнозу, який не лише не виконує своєї початкової функції, а, навпаки, стає своєрідним тавром, що привселюдно повідомляє про «психічну недосконалість» дитини. Абсолютно очевидно, що подібного роду ярлики можуть істотно змінити траєкторію розвитку дитини і навіть суттєво вплинути на її подальшу долю. Не секрет, що часто діагностика виступає однією з форм звітності у наших освітніх закладах та лише імітує продуктивність діяльності педагога чи психолога. При цьому ігнорується ризик нанесення дитині психологічної травми.

На думку Е. Юдіної, «у процесі дослідження важливо лише діагностувати норму і відхилення від неї, а інше – справа вузьких фахівців». З погляду В. Зінченка, «тест – це інструмент діалогу, а не екзаменаційна відомість». Крім того, будь-який тест, на думку вченого, може дати й помилковий результат. Як зазначає Т. Флоренська, «розуміння індивідуальності людини не вирішується різноманіттям дослідницьких процедур і батареї тестів, оскільки головним є завдання інтерпретації численних показників, зведеності їх воедино. Єдність особистості не зводиться до суми її окремих властивостей і сукупності характеристик. Щоб зрозуміти саме цю єдність, необхідно проникнути у внутрішній світ, систему мотивації людини, що знаходиться за межами тестових процедур».

Слід зазначити, що ніхто з учених не вважає діагностичні процедури зовсім зайвими в дитячій педагогічній психології. Педагогам нерідко доводиться мати справу з окремими симптомами і спрямовувати свої зусилля на їх діагностику, компенсацію або усунення. Але потрібно пам'ятати, що основне завдання фахівця - з'ясувати місце окремих характеристик у цілісному стані особистості. Оскільки ціле не зводиться до суми частин, успішність усієї процедури залежить від здатності дослідника зрозуміти людину в цілому, базуючись на окремих ознаках. Лише за наявності такої здатності фахівець зможе поставити кваліфікований діагноз.

Місія дослідника полягає в збереженні, зміцненні і примноженні унікальності внутрішнього світу дитини, що, відповідно, накладає на фахівця основну відповідальність за зміст і результати власної професійної діяльності. У зв'язку з цим, однією з найважливіших вимог є строга заборона на тестування дитини без дозволу батьків або осіб, що здійснюють функцію опіки. Відповідно до Міжнародного етичного кодексу, право на самостійне прийняття рішення про можливість участі в психодіагностиці дитина отримує після досягнення нею 16-річного віку. Проте, незалежно від того, хто (батьки або сама дитина) дає згоду на участь в психодіагностиці, процедура повинна закріплюватися оформленням відповідного документа. Причому, якщо передбачається залучення батьків до обстеження (наприклад, виявлення сімейного стилю виховання або педагогічної тактики взаємодії з дітьми), то і з ними потрібно укласти договір. Зокрема, угода повинна бути однозначною, чіткою, використані терміни повинні бути ясними і прозорими; фахівець зобов'язаний виконувати умови угоди.

У загальному вигляді етичні вимоги дитячої психолого-педагогічної діагностики можуть бути визначені наступними положеннями:

- Психолого-педагогічна діагностика проводиться *лише з відома досліджуваного*, за винятком особливих випадків з галузі медичної або юридичної практики. Діти до 16-річного віку обстежуються після письмового дозволу батьків.
- Дослідник несе відповідальність *за вибір діагностичного інструментарію*.
- Дослідник несе відповідальність *за коректність даних, за точність і достовірність свого діагнозу, за етичний його аспект*.
- Результати обстеження ні за яких умов *не повинні бути використані на шкоду* тому, хто діагностується.
- Досліджуваний (чи його законний представник) має *право знати результати діагностики*, а також ознайомитися з тими висновками, які зроблені на їх основі.
- Висновки за наслідками діагностики *повинні бути об'єктивними*, науково обґрунтованими і здійсненими на основі методик, що відповідають вимогам психометрії.
- *Неприпустимо розголошувати результати* діагностики третім особам (окрім юридично обумовлених – при судовій або психіатричній експертизі) без персональної на те згоди того, хто діагностується.

Слід зазначити, що діагностика, особливо у формі безпосереднього тестування, – це всього лише тимчасовий помічник, до якого педагог чи психолог звертається на початкових етапах своєї

професійної діяльності. З досвідом роботи фахівець набуває здатності постановки психологічного діагнозу, пошуку відповідей на питання «Що відбувається?» і «З чим це пов'язано?» іноді не проводячи процедуру формальної діагностики. Це зовсім не означає повну відмову від діагностичного інструментарію. В арсеналі досвідченого фахівця завжди є набір найрізноманитих засобів збору психологічної інформації про суб'єкта, включаючи і тести, але до них він звертається лише у тих випадках, коли без них дійсно неможливо обійтися або коли вони дозволяють отримати додаткову інформацію. Для дитячої педагогіки і психології найважливішою виступає не проблема «норми розвитку», а проблема «розвитку як норми». Тому інваріантність розвитку – показник, що потрібно обов'язково враховувати при обстеженні будь-якої дитини.

4. Приклади експериментальних досліджень у психології.

Експерименти в загальній психології та психофізіології

Запам'ятовування завершених і незавершених дій

Особливості запам'ятовування завершених і незавершених дій вивчала Б. Зейгарник. Експериментальні дослідження тривали в Берлінському університеті. Загальна вибірка становила 164 особи віком від 13 до 65 років. Експерименти проводили з кожним учасником індивідуально. Унаслідок експерименту з'ясували, що досліджувані краще запам'ятовували завдання, які не мали можливості завершити. Вони не лише детальніше згадували такі завдання, а й називали їх першими в переліку. Із незавершеними завданнями учасники пов'язували негативні емоції: незадоволення, спричинене тим, що не дали змоги виконувати роботу далі, ворожість, нереалізоване бажання продовжувати роботу.

Особливості згадування подій

Особливості згадування подій залежно від формулювання питань досліджувала Е. Лофтус. У експерименті взяло участь 150 студентів університету. Досліджувані не були проінформовані про реальну мету експерименту. Студентів попередили, що у запропонованій їм для перегляду стрічці кінофільму буде нечітко помітно стоп-сигнал. У результаті даного і серії подібних експериментів отримано статистично значущі висновки про те, що попередня інформація про наявність стоп-сигналу спрацьовує як установка. Так, 53% учасників групи А відповіли, що бачили стоп-сигнал, тоді як лише 35% учасників групи В повідомили, що не бачили його у переглянутій стрічці. Результатами цих досліджень часто послуговуються у кримінальній практиці.

Уявне тренування

Психолог академії військових сил США Д. Пратер запропонував гіпотезу про те, що виконання тренувальних програм в уяві і думках курсантів поліпшить навички з виконання посадки літака Т-37. В експерименті взяли участь 23 курсанти, відібрані випадковим способом. Усі вони мали незначний досвід польотів як на реальних машинах, так і на тренажерах. Експеримент підтвердив гіпотезу: уявні тренування поліпшили навички курсантів з посадки літака. Середній бал за знання операцій учасників експериментальної групи А — 4,53, за техніку — 4,26; учасників контрольної групи В — 4,21 і 3,89 відповідно.

Експеримент із лялькою Бобо

Особливості імітації моделей агресивної поведінки дорослих дітьми вивчали А. Бандура і його колеги. Учасниками експерименту були 3—5-річні хлопчики і дівчатка з дитячого садочка при Стенфордському університеті, розділені випадковим способом на групи. Дітям демонстрували агресію дорослих до ляльки Бобо (її били, штовхали, сідали верхи). Розміри і форми деталей ляльки відповідали розмірам і формам частин тіла людини. Агресивну поведінку дорослих кожній групі дітей демонстрували по-різному: перша група безпосередньо спостерігала за діями дорослих; друга група — у відеозаписі; третя — під час перегляду мультфільму «Кіт Герман», в якому агресія спрямовувалась на мультиплікаційну ляльку Бобо. Дітям із четвертої — контрольної групи — агресивну поведінку не демонстрували. Після цього дітей запрошували до кімнати, обладнаної дзеркалом Геззела, де було багато іграшок, серед яких і лялька Бобо.

Експериментатори досліджували особливості імітаційної поведінки дітей залежно від способу демонстрації агресії, порівнювали результати хлопчиків і дівчаток. Ляльок добирали відповідно до віку і фізичної сили дітей і дорослих: висота ляльки, з якою гралася діти, дорівнювала 3 футам, а

лялька, до якої демонстрували агресію дорослі, — 5 футам. Усіх дітей перед початком гри з лялькою навмисно розсердили (дали пограти з цікавими іграшками, які через деякий час забрали).

Результати експерименту засвідчили, що діти, які бачать агресивну поведінку, наслідують її. При цьому спосіб демонстрації агресії не має значення. Хлопчики за всіх інших рівних умов поводять себе агресивніше, ніж дівчатка.

Когнітивний дисонанс

Особливості поведінки людей за ситуації, коли вони змушені говорити і робити не те, що думають, тобто в ситуації когнітивного дисонансу, досліджували Л. Фестенгер і Дж. Карлсміт. Сімдесятьом студентам факультету психології запропонували взяти участь у дослідженні ефективності діяльності людини. Справжню мету експерименту не повідомляли.

У результаті з'ясували, що студентам, яким заплатили по одному долару, робота сподобалася набагато більше, ніж студентам, яким платили по 20 доларів.

Допомога в ситуації дефіциту часу

У дослідженні Дж. Дарлі і С. Бетсон перевіряли гіпотезу про те, що в ситуації дефіциту часу люди здатні забувати про співчуття і допомогу іншим, натомість людина з релігійними переконаннями навіть за цих умов допоможе іншим. В експерименті взяли участь приблизно 50 осіб — студенти-теологи, які індивідуально отримали завдання за 15 хвилин підготувати доповідь для радіотрансляції. Під час підготовки до доповіді до студентів люди звертались по допомогу. У результаті експерименту виявилось, що студенти, які готували доповідь на нейтральну тему, частіше відмовляли в допомозі тому, хто її потребував, ніж студенти, доповідь яких мала лейтмотив допомоги. Також встановили залежність між дефіцитом часу і наданням допомоги: в ситуації дефіциту часу допомогу надавали набагато рідше.

Експериментальне дослідження ролі спадковості і середовища у формуванні людини.

Співвідношення соціальних і спадкових факторів у розвитку особистості досліджував Т. Бошарт із колегами. Для проведення дослідження (варіанта експерименту) вчені відшукали 56 пар монозиготних близнят із США і семи інших країн. Цих близнят розлучили в ранньому дитинстві і виховували в різних умовах. Як контрольну групу до експерименту залучили пари близнят, яких виховували разом. Завданням дослідників було вивчити якомога більше особистісних рис і характеристик близнят, їх цікавило, чи різнитимуться розлучені близнята за параметрами фізіологічного розвитку, інтелекту, особистісних характеристик, соціальних установок, інтересів тощо. Згідно з гіпотезою дослідників, близнята, які жили разом, повинні були бути більш схожими за всіма характеристиками, ніж близнята, розлучені в дитинстві.

Базову гіпотезу дослідження спростували, адже в результаті кореляційного аналізу отримали результати, які свідчили, що істотних відмінностей за всіма досліджуваними характеристиками немає як у парах розлучених близнят, так і в парах близнят, яких виховували разом.

Негативний вплив на розвиток дитини

В експериментальному дослідженні В. Деніса вивчали наслідки негативного впливу на розвиток дітей. Дослідник з'ясував, чи може обмеження (відносна сенсорна ізоляція) досвіду вплинути на розвиток немовляти. В експерименті взяли участь дві новонароджені дівчинки, для яких створили спеціальні умови у власному будинку. У результаті експерименту встановили, що функції перших семи місяців у дівчаток з'явилися без істотної затримки: це фіксація об'єктів, повороти головою, хапання предметів, спостереження за своїми руками тощо. Натомість функції, які повинні бути по досягненню семимісячного віку, затримувались.

Дослідження умовних рефлексів плоду

Першу спробу по виробленню умовного рефлексу в плоду, який перебуває в утробі матері, здійснив Д. Спелт. Він вивчав реакції 16 плодів (від 7 місяців). У пілотажному дослідженні було з'ясовано, що плоди реагували на різкі гучні звуки рухами і поштовхами. Рухи плоду реєстрували з допомогою чутливого барабанчика, який був прикріплений до живота матері. Мінімальні рухи плода зумовлювали постукування по барабанчику.

У результаті експерименту визначили, що 15 парних подразнень (безумовний стимул + умовний стимул) достатньо для того, щоб плід почав рухатись у відповідь лише на одне вібротактильне подразнення. Ці реакції тривали від 5 до 18 днів після завершення експерименту.

Дитячий плач

Дослідниками емоційних реакцій дитини у відповідь на нетривалу розлуку з матір'ю були Д. Фланер та Ф. Готтсданкер. Вони намагались з'ясувати: дитина плаче тому, що від неї йде мати, або такі самі реакції виникатимуть і тоді, коли від неї піде інша людина, з якою дитина провела певний час. В експерименті взяли участь 30 дітей: 15 — віком до 12 місяців і 15 — віком 12—14 місяців. Згідно з результатами дослідження, істотні відмінності в реакціях на розлуку з матір'ю або іншою людиною відсутні в дітей до 12 місяців, натомість діти 12—14 місяців болісніше реагують на відсутність матері, ніж на відсутність іншої людини.

Дослідження міжгрупової кооперації і конфлікту

Серія експериментів М. Шерифа була присвячена дослідженню феноменів міжгрупової кооперації і конфліктної взаємодії. Учасниками експерименту стали хлопчики-підлітки 11 років, які відпочивали в літньому таборі Каліфорнії. Дослідник запропонував гіпотезу, що міжгрупова диференціація на основі конкуренції може спричинити конфліктну взаємодію, тоді як виконання спільної діяльності, навпаки, стимулюватиме кооперативну поведінку. Унаслідок проведення експериментального дослідження базова гіпотеза була підтверджена: міжгрупове суперництво зумовлює конфліктну взаємодію, вияв агресії і появу негативних стереотипів (образи, прізвиська), не зважаючи на попередній досвід дружнього спілкування; тоді як потреба сумісної діяльності повертає відносини в русло кооперації і дружнього спілкування.

Міжгрупове сприйняття і взаємодія в умовах змагання

Особливості міжгрупової взаємодії і сприйняття в умовах змагання (конкуренції) у студентських групах досліджував В. Агеев. В експерименті взяли участь студенти 20 груп (усього 311 осіб) московського технічного ВНЗ. У кожній серії експерименту брали участь три групи: дві експериментальні (А, Б) і одна контрольна (В). Студенти кожної групи склали залік із експериментальної психології одному екзаменатору. У результаті експерименту виявилось, що в умовах конкуренції спостерігається зіставлення «ми — вони»; обрання для відповіді кращих студентів і заборона відповідати слабшим у своїй групі; погіршення взаємин між групами-конкурентами.

Дослідження конформізму

Дослідження, які передбачали перевірку гіпотези, чи здатна людина прийняти неправильну думку, якщо її висловлює група (конформізм), здійснив С. Аш. В експерименті взяли участь кілька десятків осіб різного віку, соціального статусу і походження. За результатами проведеного дослідження було визначено, що за відсутності тиску групи правильну відповідь давали в 99% випадках; за наявності тиску — в 63%, тобто в 37% випадків учасники погоджувалися з неправильною думкою групи.

Тиск групи і дії проти особи

Поведінку людини у ситуації, коли авторитетні накази суперечать покликам сумління (наявна вимога заподіяти біль іншій людині), експериментально досліджував С. Мілграм. В експерименті брали участь 40 добровольців — чоловіки різних професій віком від 20-ти до 50-ти років (оплата за участь — 4,5 дол.). За результатами експерименту, приблизно 60% досліджуваних дійшли до крайньої межі — 450 вольт при покаранні «учня» за неправильні відповіді, не зважаючи на його крики.

Експеримент у метро

Вивченням феномену особистісного впливу і міжособистісної взаємодії займалися С. Мілграм і з Дж. Сабіне. Вони досліджували порушення соціальних норм та перевіряли, чи поступатимуться місцем пасажирів метро, якщо їх про це попросити безпосередньо (порушення соціальних традицій). У результаті було з'ясовано, що пасажирів найчастіше поступалися місцем у ситуаціях безпосереднього звернення (56,0% випадків). Натомість відсотки були значно нижчими у ситуаціях

усного звернення із поясненням незначної причини (26,8%). Результати експерименту зумовило те, що якщо має місце прохання за неістотної причини, то спосіб відмови формулюють відразу; якщо причину не пояснюють, люди можуть думати, що вона важлива.

Допомагати чи не допомагати?

Метою експерименту Дж. Дарлі і Б. Латаньє було вивчення феномену «дифузії відповідальності» у ситуації загрози життю іншої людини. Дослідники з'ясували, чи прийде людина на допомогу, якщо знає, що її можуть надати інші. За їхньою гіпотезою, наявність великої групи осіб буде гальмувати бажання допомогти, оскільки кожен вважатиме, що це зробить хтось інший. У результаті дослідження базова гіпотеза підтвердилася: чим більше людей у групі, тим рідше учасники допомагали іншій людині, оскільки вважали, що за них це зробить хтось інший.

Вибір психотерапевта

В експериментальних дослідженнях Дж. Поль прагнув понизити рівень тривожності студентів, які відчували страх перед публічними виступами. Експериментальна вибірка становила 72 особи, яких поділили на групи А і Б. Їм запропонували виступити з короткою доповіддю перед незнайомою аудиторією. До учасників групи А застосовували метод систематичної десенсибілізації, до учасників групи Б — терапію інсайту. Рівень тривожності студентів вимірювали за такими ознаками: метушливість, тремтіння голосу, почервоніння шкіри обличчя, частота пульсу, спітнілість долонь. Також учасники експерименту заповнювали опитувальник-самозвіт.

Результати проведеного дослідження засвідчили ефективність впливу методу систематичної десенсибілізації порівняно з терапією інсайту. Учасники контрольної групи не продемонстрували змін. Метод систематичної десенсибілізації зумовив не лише швидкий, а й стійкий ефект: 85% учасників групи А характеризувались відсутністю страху перед публічними виступами навіть через два роки після експерименту. Лише 50% учасників групи Б мали такі результати.

Оволодіння навичками розв'язання соціальних проблем

Експериментальне вивчення покращення вмінь розв'язання соціальних проблем дітьми з низьким рівнем соціального пристосовування за умови, що їх матері відвідають спеціальний тренінг, де вчитимуться допомагати власним дітям, здійснили Г. Шуе і Дж. Співак. В експерименті взяли участь 40 матерів. Їхніх дітей віком 4—5 років вихователі дитячого садочка характеризували як соціально дезадаптованих, які мали імпульсивні або загальмовані реакції та обмежені навички розв'язання соціальних проблем. Учасників експерименту поділили на дві групи, в одній матері відвідували тренінг, в іншій — ні. Участь в експерименті оплачували. По закінченні експерименту дослідники виявили позитивні зміни як у стилі материнського виховання, так і в соціальному пристосованні дітей у дитячому садку. 71% дітей, чії матері відвідали тренінг, демонстрували себе як соціально адаптованих, на відміну від 31% дітей, чії матері належали до контрольної групи.

Експерименти у сфері психології бізнесу

Дослідження манії накопичення

Вивченням манії накопичення експериментально займався Т. Ейллон. Досліджуваною стала 47-річна пацієнтка психіатричної клініки, яка страждала цією манією. Жінка збирала у всій клініці рушники і зносила їх до власної кімнати. Незважаючи на те що медичні сестри постійно забирали рушники з її кімнати, щодня їх налічувалося приблизно двадцять. Після семитижневого спостереження за поведінкою досліджуваної експериментатор віддав розпорядження не забирати рушники з її кімнати, а навпаки, доносити нові і класти на бильця ліжка. Така ситуація спостерігалася упродовж п'яти тижнів, у результаті чого у кімнаті пацієнтки назбиралося 625 рушників. По закінченні цього терміну досліджувана почала позбуватися їх, доки не залишилася потрібна їй кількість для користування. Спостереження за поведінкою досліджуваної упродовж декількох років засвідчили, що нав'язлива звичка зникла і її не змінили ніякі патологічні вияви поведінки.

Хоторнський експеримент

Найвідомішим експериментом у сфері індустріально-організаційної психології було дослідження Ф. Ротлізберга і У. Діксона. Упродовж декількох років вони вивчали умови підвищення продуктивності праці на заводі «Вестерн Електрик» у містечку Хоторн штату Іллінойс.

Один із експериментів проводили з групою монтажниць телефонних апаратів. П'ятьох жінок-учасниць експерименту помістили в спеціальну кімнату з можливостями контролювання умов праці і обладнанням для спостереження. Контролювали такі умови, як температура і вологість повітря, тривалість нічного сну кожної учасниці, а також тип і кількість харчових продуктів, які вони вживали. Усі інші умови праці залишалися традиційними.

Усі ці впливи зумовлювали постійне і стійке зростання продуктивності праці. Жодна жінка не відмовилася від участі в експерименті, всі своєчасно з'являлися на роботу і навіть не хворіли. Дослідники дійшли висновку, що зростання продуктивності праці стимулювали навіть не оплата праці, а увага до учасниць: вони стали соціально-значимими персонами, мали нагоду вільно висловлюватися і самі для себе встановлювали норму виробітку.

Вплив гнучкого графіка роботи на рівень плинності кадрів

Дослідження впливу гнучкого графіка роботи на абсентеїзм (відсутність на робочому місці без поважної причини) і плинність кадрів на підприємстві здійснювали Д. Дальтон і Д. Меш. В експерименті взяли участь 274 особи (134 — експериментальна група; 140 — контрольна група), які були співробітниками компанії комунального обслуговування. Із дозволу профспілкової організації в одному з підрозділів компанії (експериментальна група) запровадили гнучкий графік роботи. Єдиною вимогою до працівників було своєчасне виконання усього обсягу робіт і подання звітів. Учасники контрольної групи — співробітники іншого підрозділу, в якому зберегли традиційний режим робочого дня. Рівень відсутності на роботі з неповажних причин вимірювали як загальну кількість днів відсутності за місяць. Рівень плинності кадрів — як кількість звільнених та прийнятих за місяць щодо муніципальних норм.

У результаті дослідження було встановлено, що запровадження гнучкого графіка роботи значно понизило рівень абсентеїзму (до 55%) і рівень плинності кадрів. По закінченні експерименту і поверненню всіх співробітників до звичного графіку в підрозділі, задіяному в дослідженні як експериментальна група, рівень абсентеїзму зріс порівняно з підрозділом, який виступав як контрольна група.

Повідомлення про ціни на продукти

Дослідження гіпотези про те, що вибір продуктів покупцями в супермаркетах здійснюватиметься швидше за умови, якщо вони будуть проінформовані про ціну за одиницю ваги товару, ніж якщо знатимуть окремо ціну упаковки та її розмір (традиційна практика), здійснили Г. Гейтвуд і Р. Перлофф. Для перевірки цієї гіпотези проводили порівняльне експериментальне дослідження ефективності трьох різних способів інформування покупців про ціну товару: А — традиційний спосіб, коли вказують ціну і вагу упаковки; Б — вказування ціни продукту за одиницю ваги; В — традиційний спосіб плюс можливість використання спеціального вимірювального приладу, який дає змогу дізнатися про ціну за одиницю ваги.

В експерименті взяли участь 75 добровольців різного віку. Учасників випадковим способом розподілили на три групи (по одній на кожну експериментальну умову). Кожний вибір характеризувався двома параметрами: правильність і витрачений час. Експеримент проводили в приміщенні супермаркету, де ціни на продукти відповідали реальним. У результаті експерименту було встановлено, що найбільше правильних виборів за найкоротший час належить учасникам групи Б; найменше правильних виборів — групі А; учасники групи В зробили більше правильних виборів, ніж учасники групи А, проте витратили на це значно більше часу.

Десять найжорстокіших дослідів у психології

«Жахливий» експеримент (1939)

У 1939 р. В. Джонсон з університету Айови (США) і його аспірантка М. Тюдор провели експеримент за участю 22 дітей-сиріт із Девенпорта. Дітей розділили на контрольну і експериментальну групи. Учасникам однієї групи експериментатори розповіли наскільки чиста і правильна їхня вимова, а в другій М. Тюдор найжорстокіше висміяла найдрібніші недоліки вимови, назвавши всіх жалюгідними заїками. У результаті експерименту у багатьох дітей з «негативної» групи, які не мали проблем із вимовою, розвинулися симптоми заїкання, які зберігалися упродовж життя. Експеримент довго приховували від громадськості, щоб не зашкодити репутації В. Джонсона. Подібні експерименти проводили над ув'язненими концтаборів,

у Німеччині. У 2001 р. університет штату Айова офіційно вибачився перед потерпілими за це дослідження.

Проект «Аверсія» (1970)

В армії ПАР з 1970 по 1989 рр. здійснювали секретну програму очищення лав армії від військовослужбовців нетрадиційної сексуальної орієнтації. Приблизна кількість жертв дорівнювала 1000 осіб. Армійські психіатри за дорученням командування, гомосексуалістів, які не піддавалися «лікуванню», відправляли на шокową терапію, змушували приймати гормональні препарати і навіть робили операції зі зміни статі. Здебільшого пацієнтами були молоді чоловіки віком від 16 до 24 років. Керівник експерименту — доктор Обрі Льовін — нині професор психіатрії в університеті Калгарі (Канада) і займається приватною практикою.

Стенфордський тюремний експеримент (1971)

Експеримент із штучною в'язницею автор не замислював як неетичне або шкідливе для психіки учасників, проте результати дослідження шокували громадськість. У 1997 р. психолог Ф. Зімбардо вивчав поведінку і соціальні норми індивідуумів, яких помістили в нетипові для них умови в'язниці і змусили грати ролі ув'язнених або наглядачів. Із цією метою в підвалі факультету психології обладнали в'язницю, 24 студенти-добровольці стали «ув'язненими» і «наглядачами». За гіпотезою «ув'язнені» спочатку перебуватимуть у ситуації, у якій відчуватимуть особистісну дезорієнтацію і деградацію, відтак деперсоналізуються. «Наглядачам» не дали спеціальних інструкцій щодо їхніх ролей.

Спочатку студенти не розуміли, як їм слід діяти, але вже на другий день експерименту бунт «ув'язнених» жорстоко придушили «наглядачі». Поведінка обох груп кардинально змінилася. «Наглядачі» розробили спеціальну систему привілеїв, покликану роз'єднати «ув'язнених» і викликати у них недовіру один до одного: поодиноці вони не такі сильні, як разом, отже, їх легше «охороняти». «Наглядачам» здавалося, що «ув'язнені» у будь-який момент готові розпочати нове «повстання», і систему контролю посилили максимально: «ув'язнених» не залишали наодинці навіть у туалеті. Унаслідок цього «ув'язнені» стали відчувати емоційні розлади, депресію, безпорадність.

Через певний час відвідати «ув'язнених» прийшов «тюремний священик». На питання, як їх звуть, «ув'язнені» найчастіше називали свої номери, а не імена, а на питання, як збираються вибиратися з в'язниці, не могли відповісти. Виявилось, що «ув'язнені» почали відчувати себе справжніми в'язнями, а «наглядачі» демонстрували садистські емоції і наміри стосовно «ув'язнених», які кілька днів тому були їх друзями. Обидві сторони почали сприймати експеримент як реальність. Незважаючи на те що він мав тривати два тижні, його припинили достроково через шість днів з етичних міркувань.

Дослідження дії наркотиків на організм (1969)

Деякі експерименти, що проводять на тваринах, звичайно допомагають ученим винаходити нові ліки, проте часто вони порушують закони етики. Таким експериментом є дослідження швидкості і ступеня звикання людини до наркотичних речовин, проведене на мавпах. Тварин привчали самостійно вводити собі дозу певного наркотику: морфіну, кокаїну, кодеїну, амфетамінів. Як тільки вони навчилися, експериментатори залишили їм багато препаратів, покинули їх і почали спостереження. Тварини розгубилися, навіть намагалися бігти, причому, перебуваючи під дією наркотиків, калічилися і не відчували болю. У мавп, що приймали кокаїн, почалися конвульсії і галюцинації, вони виривали собі фаланги пальців. Ті, яким вводили амфетаміни, висмикнули у себе шерсть. Тварини, що отримували кокаїн і морфін, умирали упродовж двох тижнів прийому препаратів. Незважаючи на те що метою експерименту було розроблення ефективного лікування наркозалежності, експеримент не був гуманним.

Експерименти К. Лендіса: спонтанні вирази обличчя і підкорення авторитету (1924)

У 1924 р. учений університету Міннесоти США К. Лендіс почав вивчати людську міміку. У процесі експерименту він планував виявити загальні закономірності роботи груп лицьових м'язів, що відповідають за вираження окремих емоційних станів, і констатувати міміку, типову для страху, збентеження або інших емоцій. Досліджуваними стали студенти. Для увиразнення їхньої міміки К. Лендіс затушував мімічні зморшки паленою пробкою. Після цього пред'являв студентам ситуації, що викликали сильні емоції: змушував нюхати аміак, слухати джаз, дивитися на порнографічні

картинки і засовувати руки у відра з жабами. Момент вираження емоцій студентів фіксували на фотоплівку.

Останнє випробування обурило багатьох психологів. К. Лендіс змусив кожного досліджуваного відрізати голову білому щуру. Вони спочатку відмовилися це зробити, дехто плакав і кричав, але згодом погодилися. Ускладнювало експеримент те, що більшість його учасників нічого подібного не робили і не уявляли, як це здійснити. У результаті тваринам заподіяли багато мук.

Наслідки експерименту виявилися важливішими, ніж сам експеримент. Закономірностей у виразі обличчя учені не виявили, проте одержали доказ, що під тиском авторитетів люди готові підкоритися і зробити те, чого у звичайній життєвій ситуації ніколи б не виконали.

Крихітка Альберт (1920)

Основоположник біхевіоризму в психології Джон Уотсон у 1920 р. дослідив природу страхів і фобій. Вивчаючи емоції немовлят, зацікавився можливістю формування реакції страху стосовно об'єктів, які раніше їх не викликали. Джон Уотсон перевіряв можливість формування емоційної реакції боязні білого щура у 9-місячного хлопчика Альберта, який щура зовсім не боявся і навіть любив із ним гратися. Під час експерименту упродовж двох місяців немовляті-сироті з притулку показували ручного білого щура, білого кролика, вату, маску Санта-Клауса з бородою. Через два місяці дитину посадили на килимок посередині кімнати і дозволили пограти зі щуром. Спочатку дитина абсолютно не боялася щура і спокійно гралася з ним. Через деякий час Дж. Уотсон почав ударяти залізним молотком по металевій пластині за спиною дитини кожного разу, коли Альберт торкався щура. Після повторення ударів Альберт почав уникати контакту зі щуром. Через тиждень дослід повторили — на цей раз по пластині ударили п'ять разів, просто поміщаючи щура в колыску. Немовля плакало лише побачивши білого щура. Ще через п'ять днів Дж. Уотсон вирішив перевірити, чи буде дитина боятися схожих об'єктів. Дитина боялася білого кролика, вати, маски Санта-Клауса.

Оскільки показ предметів не супроводжувався гучними звуками, Дж. Уотсон дійшов висновку про перенесення реакцій страху. Він припустив, що багато страхів, антипатій і тривожних станів дорослих формуються ще в ранньому дитинстві. Антигуманність експерименту виявилась у тому, що Дж. Уотсону так і не вдалося позбавити малюка безпричинного страху, який закріпився на все життя.

Набута безпорадність (1966)

У 1966 р. психологи М. Селігман і С. Майєр провели серію експериментів на собаках. Тварин помістили в клітки, заздалегідь поділивши на три групи. Контрольну групу через певний час відпустили, не заподіявши ніякої шкоди. Другу групу тварин піддавали ударам струму, що повторюються, але які можна було припинити натисненням важеля зсередини. Тварин з третьої групи піддавали раптовим ударам струму, яким не можна було запобігти. У результаті у собак виробилася набута безпорадність — реакція на неприємні подразники, заснована на переконаності в безпорадності перед навколишнім світом. Незабаром у тварин почали з'являтися ознаки клінічної депресії. Через деякий час собак з третьої групи випустили з кліток і посадили у відкриті вольєри, з яких легко можна було втекти. Собак знову піддали дії електричного струму, проте жодна з них навіть не подумала про втечу. Натомість вони пасивно реагували на біль, сприймаючи його як неминучий. Із попереднього негативного досвіду собаки засвоїли, що втеча неможлива, і не робили спроб вискочити з клітки. Учені припустили, що людська реакція на стрес нагадує реакцію собак: люди стають безпорадними після кількох невдач, що йдуть одна за одною. Такого висновку вчені дійшли, завдавши страждань тваринам.

Експеримент С. Мілгрема (1974)

У експерименті С. Мілгрема з Йельського університету брали участь експериментатор, досліджуваний і актор, який грав роль іншого досліджуваного. На початку експерименту між досліджуваним і актором за жеребом розподіляли ролі «вчителя» і «учня». Надалі досліджуваний завжди був учителем, а найнятий актор — учнем.

«Вчителю» перед початком експерименту пояснювали, що мета досліду — виявити нові методи запам'ятовування інформації. Насправді експериментатор досліджував поведінку людини, яка отримувала вказівки, протилежні її внутрішнім поведінковим нормам, від авторитетної персони.

«Учня» прив'язували до крісла, до якого прикріплювали електрошокер. Як «учень», так і «вчитель» одержували «демонстраційний» удар струмом у 45 вольт. Потім «вчитель» йшов до іншої кімнати і повинен був по гучному зв'язку давати «учню» прості завдання на запам'ятовування. Якщо учень помилявся, досліджуваній натискав на кнопку, внаслідок чого «учня» бив струм у 45 вольт. Насправді актор, який грав учня, тільки вдавав, що одержує удари струмом. Відтак, після кожної помилки «учня» «вчитель» повинен був збільшувати напругу на 15 вольт. Через певний час «учень» починав вимагати припинення експерименту. «Вчитель» починав сумніватися, а експериментатор на це відповідав: «Експеримент вимагає, щоб ви продовжували. Продовжуйте, будь ласка». У міру збільшення напруги «учень» розігрував сильніший дискомфорт, біль і нарешті — зривався на крик.

Найбільшою напругою в експерименті мав бути розряд в 450 вольт. Якщо «вчитель» сумнівався у продовженні експерименту, експериментатор запевняв, що бере на себе повну відповідальність за експеримент і за безпеку «учня», а дослідження необхідно продовжувати. Результати виявилися шокуючими: 65% «вчителів» використали розряд у 450 вольт, знаючи, що «учень» відчуває нестерпний біль.

Усупереч прогнозам більшість досліджуваних підкорялася вказівкам експериментатора-вченого і карала «учня» електрошоком. У серії дослідів із 40 досліджуваних жоден не зупинився до рівня 300 вольт, 5 «вчителів» відмовилися підкорятися лише після цього рівня, а 26 із 40 дійшли до максимального розряду в 450 вольт.

Критики були впевнені, що досліджувані піддалися авторитету вченого Йельського університету. Тоді С.Мілгрем повторив експеримент, знявши необлаштоване приміщення у містечку Бріджпорте (штат Коннектикут) під вивіскою «Дослідницька асоціація Бріджпорта».

Результати експерименту якісно не змінилися: 48% досліджуваних вдалися до найвищого розряду 450 вольт. У 2002 р. після зведення результатів таких експериментів виявилось, що до кінця шкали доходять від 61% до 66% «вчителів» незалежно від часу і місця експерименту. Висновки експерименту загрозливі: невідома сторона людської натури схильна не тільки бездумно підкорятися авторитету і виконувати найбезглуздіші вказівки, а й виправдовувати власну поведінку одержаним «наказом». Багато учасників експерименту переживали почуття переваги над «учнем» і, натискаючи на кнопку, були впевнені, що «учень», який неправильно відповів на питання, одержує належне покарання.

Отже, необхідність покори авторитетам вкорінена у свідомість людей настільки глибоко, що вони здатні продовжувати виконувати вказівки, не зважаючи на моральні страждання і сильний внутрішній конфлікт.

«Джерело відчаю» (1960)

У 1960 р. Г. Харлоу провів жорстокий експеримент на мавпах. Досліджуючи соціальну ізоляцію індивідуума і методи захисту від неї, він відбирав дитинчат мавпи у їх матерів і переносив у клітку, де вони перебували наодинці. Вибирав він тих дитинчат, у яких зв'язок із матір'ю був найміцніший. Дитинчата мавпи перебували в клітці рік, після чого їх відпускали. У більшості з них виявляли різні психічні відхилення.

Хлопчик, якого виховали як дівчинку (1965—2004)

У 1965 р. над 8-місячним малюком Брюсом Реймером, який народився у канадському Вінніпегу, за порадою лікарів здійснили процедуру обрізання. Проте через помилку хірурга, який проводив операцію, хлопчику сильно пошкодили пеніс.

Психолог Дж. Ваб з університету Джона Хопкінса в Балтіморі (США), до якого звернулися батьки дитини, порадив їм змінити стать дитини і виховати її як дівчинку, поки хлопчик не виріс і не відчув комплекси з приводу своєї чоловічої неспроможності. Незабаром Брюс став Брендю.

Батьки не здогадувалися, що їхня дитина стала жертвою жорстокого експерименту, адже Дж. Ваб давно шукав можливість довести, що статева належність зумовлена не природою, а вихованням. Брюс був ідеальним об'єктом для спостереження. Упродовж кількох років Дж. Ваб публікував у наукових журналах звіти про «успішний» розвиток свого досліджуваного. Він запевняв, що дитина поводить себе як дівчинка, чим сильно відрізняється від хлопчачої поведінки брата - близнюка. Проте рідні і вчителі вбачали у дитини типову хлопчачу поведінку і зміщене сприйняття.

Найгіршим було те, що батьки, які приховували від сина-дочки правду, переживали сильний емоційний стрес. Унаслідок цього у матері спостерігалися суїцидальні схильності, батько став алкоголіком, а брат - близнюк постійно перебував у депресії.

Коли Брюс-Бренда досяг підліткового віку, йому почали давати естроген, для стимуляції зросту грудей. Дж. Ваб наполягав на новій операції по формуванню жіночих статевих органів. Однак Брюс-Бренда відмовився робити її і перестав приїздити на прийом до Дж. Ваба. Він здійснив три спроби самогубства, третя закінчилася комою. Проте хлопець видужав і доклав зусиль, щоб повернутися до нормального чоловічого існування. Він змінив ім'я на Девід і почав носити чоловічий одяг. У 1997 р. переніс серію реконструктивних операцій із метою повернення фізичних ознак статі, відтак оженився на жінці і усиновив трьох її дітей. Після розлучення з дружиною Девід Реймер покінчив життя самогубством у віці 38 років.

Тема 2. Методи наукового психологічного дослідження. Спостереження.

1. Спостереження як основний метод психологічного дослідження.
2. Класифікація спостережень.
3. Етапи наукового спостереження.
4. Типові помилки у науковому спостереженні.

1. Спостереження як основний метод психологічного дослідження.

Спостереження – метод вивчення психічних особливостей індивідів на основі фіксації проявів їх поведінки.

Кожний метод емпіричного дослідження включає у себе елементи спостереження за об'єктами з ціллю вивчення їх специфіки і змін. Окрім того, експеримент, інтерв'ю, тестування та інші методи наукового дослідження обов'язково включають у себе елементи спостереження. Безумовно, у таких випадках спостереження набуває особливого змісту, але обов'язково зберігаються його **основні принципи**: пасивність суб'єкта пізнання (невтручання дослідника у процес спостереження) та безпосередність сприймання (обмеженість ситуації теперішнім часом: спостерігається лише те, що відбувається тут і тепер).

Предметом спостереження є вербальні і невербальні акти поведінки індивідів у певному середовищі. Саме вони, проаналізовані і зареєстровані, стають характеристиками інтелектуального і особистісного розвитку, динаміки розвитку та багатьох інших показників. Отже, вивчаючи людей, дослідник може спостерігати: мовну діяльність (зміст, послідовність, частоту, спрямованість, інтенсивність, емоційність); експресивні реакції (виразні рухи тіла, міміку); положення тіла в просторі (переміщення, нерухомість, дистанція, швидкість і спрямованість руху); фізичні контакти (торкання, поштовхи, сумісні зусилля).

Наукове спостереження, на відміну від побутового має наступні особливості:

- *цільспрямованість* - дослідник повинен чітко розуміти що він збирається спостерігати, інакше його діяльність перетвориться у реєстрацію окремих яскравих другорядних подразників, а суттєвий матеріал залишиться поза увагою;
- *систематичність*, що дозволяє відрізнити випадкове від типового, закономірного у поведінці;
- *планомірність*, тобто обов'язковий план та програма дослідження у яких чітко визначено коли, де і за яких умов буде проведено спостереження;
- *аналітичність*, що передбачає не лише констатацію фактів, а їх пояснення, виявлення психологічної природи;
- *реєстрація результатів*, яка дозволяє уникнути помилок пам'яті, зменшити тим самим суб'єктивізм висновків та узагальнень;
- *використання системи однозначних понять, спеціальних термінів*, що сприяють чіткому і однозначному розумінню тексту протоколу спостереження.

2. Класифікація спостережень.

Наукові спостереження поділяють на види за наступними показниками:

1. Враховуючи *рівень включення дослідника* в середовище дослідження:

- включене (дослідник сам є учасником подій, за якими спостерігає, але ніхто з досліджуваних про це не здогадується);

— стороннє (спостерігач не бере участі у подіях, лише реєструє факти).

2. За характером взаємодії з об'єктом:

— приховане (люди не знають, що вони досліджувані, а психолог спостерігає за подіями, використовуючи дзеркало Гезелла чи приховану камеру);

— відкрите (досліджуваним повідомляють про те, що за ними спостерігають, зазвичай вони звикають до присутності психолога і поведуться природно).

3. У залежності від об'єкта спостережень:

— зовнішнє (за поведінкою інших людей);

— інтроспекція (самоспостереження).

4. Відносно часу дослідження:

— одноразове, що проводиться лише один раз;

— періодичне, що відбувається протягом певних проміжків часу;

— лонгітюдне, яке характеризується постійним контактом дослідника і об'єкта протягом довготривалого періоду.

5. За характером сприймання:

— суцільне, коли увага дослідника розподілена між усіма об'єктами спостереження рівнозначно;

— вибіркоче, коли його цікавлять лише особливі параметри поведінки чи типи поведінкових реакцій (частота проявів агресії, час взаємодії матері і дитини, тощо).

6. За характером реєстрації даних:

— констатуюче, де задача дослідника – чітко зафіксувати наявність певних форм поведінки, зібрати факти;

— оцінююче, де дослідник порівнює факти за послідовністю та рівнем їх виявлення у певному діапазоні, при цьому користуючись шкалою рейтингу.

7. За рівнем стандартизації:

— вільне (пошукове), у якому є певна ціль, але допустима зміна предмета дослідження, що можливо на ранніх стадіях наукового дослідження;

— стандартизоване, у якому чітко визначені правила спостереження і недопустимий відступ від чітко розробленої програми дослідження.

3. Етапи наукового спостереження.

Етапи наукового спостереження

№ з/п	Діяльність дослідника під час спостереження	Конкретизація завдання дослідження
1	Визначення цілі спостереження	Для чого здійснюється дослідження?
2	Вибір об'єкта досліджень	Який індивід чи група підлягає дослідженню?
3	Уточнення предмета дослідження	Які саме особливості поведінки розкривають зміст досліджуваного психічного феномена?
4	Планування ситуацій спостереження	При яких умовах предмет дослідження виявить себе найкраще?
5	Вибір способу спостереження, який найкраще забезпечує надходження необхідної інформації	Як зменшити негативний вплив на об'єкт спостереження?
6	Встановлення тривалості загального часу дослідження і кількості досліджень	Скільки часу спостерігати?
7	Вибір способів реєстрації досліджуваного матеріалу	Як реєструвати інформацію?
8	Прогнозування можливих помилок під час	Як попередити можливі помилки

	спостереження	під час спостереження?
9	Проведення пробного (пілотажного) сеансу спостереження	Виявлення організаційних недоліків
10	Внесення виправлень до програми спостереження	Уточнення дій під час основного етапу
11	Проведення спостереження	
12	Обробка та інтерпретація отриманих даних	

Більш детально зупинимося на обговоренні способів реєстрації матеріалу під час спостереження. Зазвичай виділяють три різновиди процедури реєстрації результатів такого дослідження.

1. *Використання знакових систем.* При цьому завчасно готують бланки спостереження з чіткою характеристикою конкретних видів поведінки, характерних для даної ситуації. У подальшому дослідники фіксують, які з них виявилися, за яких обставин і як часто. Кожна ознака повинна бути сформульована однозначно для розуміння різними людьми без додаткових пояснень.
2. *Використання системи категорій.* Така система включає перелік усіх видів (категорій) можливої поведінки. Наприклад, під час спостереження особливостей спілкування, спочатку дослідник складає перелік можливих реакцій (категорій) інших людей у відповідь на прохання досліджуваного. Протокол буде мати такий вигляд: Хто говорить? До кого звертається? За якою категорією відповідь? І вказується номер категорії.
3. *Шкала рейтингу.* При такому способі реєстрації результатів спостереження увага дослідника звернена не на наявність ознаки, а на кількісний чи якісний рівень її прояву. Наприклад, спостереження за активністю учня на занятті здійснюється за наступною порядковою шкалою:

Пасивний	Невелика активність	Середній рівень активності	Високий рівень активності	Надзвичайно активний
----------	---------------------	----------------------------	---------------------------	----------------------

4. Типові помилки у науковому спостереженні.

Проаналізуємо типові помилки дослідників, які використовують метод спостереження:

- бажаючи підтвердити власну гіпотезу, дослідник свідомо ігнорує усі ті факти, які їй протирічать;
- змішування головного і другорядного, випадкового і типового;
- поспішність із узагальненнями і висновками;
- оцінка одного психічного феномена базується на ознаках поведінки, яка відноситься до іншого (наприклад: інтелект оцінюють за швидкістю мовлення);
- дослідник акцентує увагу на неприйнятних для нього рисах характеру або поведінки;
- визначальний вплив на висновок дослідження має перше враження про людину;
- не приймає до уваги самопочуття досліджуваних, мотиви їх поведінки.

Щоб уникнути таких помилок досліднику потрібно детально розробити програму спостереження, чітко дотримуватися фактів, фіксувати конкретні дії і не поспішати поверхнево пояснювати складні процеси. Можливе вивчення одного об'єкта декількома дослідниками та повторні спостереження тих саме об'єктів.

Тема 3. Експеримент як основний метод психологічного дослідження.

1. Загальна характеристика методу.
2. Види експериментів.
3. Основні етапи експериментального дослідження.
4. Причини спотворення експериментальних даних.
5. Експериментальна вибірка.

1. Експеримент як основний метод психологічного дослідження.

Експеримент – провідний метод наукового пізнання у психолого-педагогічних дослідженнях, спрямований на виявлення причинно-наслідкових залежностей. Характеризується створенням оптимальних умов для вивчення певних явищ, а також цілеспрямованою зміною цих явищ. На відміну від спостереження, експеримент - активний спосіб пізнання реальності і передбачає планомірне втручання вченого у ситуацію дослідження. Якщо пасивне спостереження дозволяє нам відповісти на питання «Як це відбувається?», то експеримент дає змогу відповісти на питання іншого плану «Чому це відбувається?».

Одні з основних понять у експерименті – *змінна* та *гіпотеза*.

Змінною називають будь яку умову у ситуації експерименту, яка може бути змінена. Під час спостереження дослідник очікує, поки виникне зміна, а експериментатор маніпулює змінними за своїм бажанням. Види змінних:

- незалежна – та, яку змінює експериментатор;
- залежна – фактор, що змінюється у відповідь на введення незалежної змінної;
- проміжна – не піддається контролю, але обов'язково враховується (наприклад, фізіологічний стан досліджуваних);
- контрольна – ті умови, які у ході експерименту не повинні змінюватися (температурний режим, освітлення, присутність інших осіб).

Таким чином, експериментувати - означає вивчати вплив незалежних змінних на залежні при константних характеристиках контрольних змінних та врахуванні проміжних.

Гіпотезою називають наукове передбачення, яке необхідно перевірити. Вибір конкретної гіпотези обумовлений ціллю дослідження. Виділяють три різновиди гіпотез:

- про наявність феноменів;
- про наявність зв'язку між феноменами;
- про наявність причинно-наслідкового зв'язку між феноменами.

Зазвичай у експерименті приймають участь дві групи досліджуваних: експериментальна і контрольна. У роботу першої вводиться незалежна змінна (одна чи декілька), у роботу другої змінна не вводиться. Якщо усі інші умови експерименту однакові, а групи схожі за своїм складом, то можна довести, що висунута під час експерименту гіпотеза є істинною чи хибною.

2. Види експериментів.

Експерименти поділяють на види за наступними показниками:

1. У залежності від *умов діяльності* експеримент може бути:
 - лабораторний, що проводиться у спеціально організованих умовах іноді з використанням технічних засобів та апаратури. Дії досліджуваних повністю визначаються інструкціями;
 - природний експеримент відбувається у реальних умовах і використовується для вивчення поведінки. Такий експеримент, спрямований на розв'язання задач педагогіки і педагогічної психології називають психолого-педагогічним.
2. За *характером дій дослідника* розрізняють експеримент:
 - констатуючий, що передбачає виявлення існуючих психічних особливостей чи рівнів розвитку відповідних якостей;
 - формуючий експеримент - це активний та цілеспрямований вплив дослідника на досліджуваних для того, щоб виробити певні властивості чи якості.
3. За *рівнем розробленості проблеми* виділяють експерименти:
 - пошукові, спрямовані на отримання принципово нових результатів у малодослідженій галузі;
 - уточнюючі, ціллю яких є визначення, у яких межах розповсюджується дія даної теорії чи закону;
 - критичні, які проводяться з ціллю спростувати чи доповнити теорію або закон новими фактами;
 - відтворюючі, що передбачають точне повторення експериментів попередників для визначення достовірності, надійності та об'єктивності отриманих ними результатів.

3. Основні етапи експериментального дослідження.

Короткий зміст основних етапів експериментального дослідження.

1. **Теоретичний етап.** Включає визначення теми дослідження, постановку проблеми, вивчення необхідної наукової літератури, уточнення проблеми, вибір об'єкта і предмета дослідження, формулювання гіпотези.
2. **Підготовчий етап.** Передбачає складення програми експерименту, вибір залежних і незалежних змінних, виявлення кола контрольних і незалежних змінних, аналіз шляхів досягнення «чистоти» експерименту, визначення оптимальної послідовності експериментальних дій, розробка способів фіксації і аналізу результатів, підготовку необхідного обладнання, написання інструкції досліджуваним, формування вибірки. У випадку, якщо експеримент має бути довготривалим, підготовка до нього зазвичай передбачає проведення пілотажного дослідження, під час якого є можливість виявити грубі помилки у експериментальній програмі.
3. **Експериментальний етап.** Об'єднує усю передбачену завчасно сукупність дослідницької діяльності від інструктування і мотивації досліджуваних до реєстрації результатів та пост експериментальної бесіди з учасниками процедури.
4. **Інтерпретаційний етап.** Його змістом є формулювання висновку про підтвердження чи спростування гіпотези на основі процедур аналізу отриманих результатів, а також підготовка наукового звіту. Складовими звіту є:
 - **вступ**, де обґрунтовується актуальність і постановка проблеми, подається стислий огляд попередніх досліджень, аналізуються їхні результати і суперечності, які є підґрунтям для наступних досліджень проблеми, формулюється гіпотеза, перелічуються незалежні, залежні, проміжні змінні та змінні, що контролюються;
 - **висвітлення процедури дослідження**: характеристика вибірки, стратегія добору досліджуваних, час проведення, спосіб контролю змінних, способи уникнення артефактів, опис апаратури;
 - **основна частина**: представлення результатів і їхній аналіз, оцінка статистичної значущості, таблиці та графіки;
 - **висновки**, в яких експериментальні результати співвідносяться з гіпотезою та результатами попередніх експериментальних досліджень, теоретичне й методичне пояснення результатів, перспективи подальших досліджень, висвітлення, яким чином результати експерименту можна використати на практиці.

4. Причини спотворення експериментальних даних.

Основне призначення експерименту – достовірне виявлення наукових фактів і закономірностей. Результати експерименту повинні бути незалежні від особливостей особистості дослідника. У той же час, більшість експериментів можна розглядати як ситуації опосередкованого спілкування досліджуваних і дослідника. При цьому важливо не допустити проявів деяких спотворюючих достовірність висновків комунікативних ефектів, що зазвичай називають «артефактами».

Ефект плацебо – зміна фізичного чи психологічного стану людини під впливом препаратів чи процедур, що призначені під виглядом сильнодіючих препаратів. Застосовується у медицині. Механізм його базується на самонавіюванні і навіюванні.

Ефект Хоторна є своєрідним варіантом попереднього ефекту. Сам факт участі у процедурі дослідження здатний помітно вплинути на поведінку досліджуваних. Зокрема, стимулювати усвідомлені чи несвідомі спроби відповідати очікуванням дослідника.

Ефект Пігмаліона (Розенталя). Американський психолог Роберт Розенталь виявив, що експериментатор, абсолютно переконаний у правильності власної гіпотези, мимовільно починає діяти на досліджуваних таким чином, що гіпотеза отримує фактичне підтвердження. При цьому навіювання здійснюється лише за допомогою міміки, жестикуляції, інтонації, експресії під час спілкування з досліджуваними.

Ефект аудиторії виявляється у тому, що при сутність публіки або ж навіть лише експериментатора здатна змінити поведінку досліджуваного. Зазвичай при цьому краще і швидше виконується діяльність механічна, суб'єктивно легка, добре засвоєна, інтелектуально проста. Гірше досліджувані виконують складні чи не повністю засвоєні ними види діяльності.

Ефект первинності означає, що оцінка незнайомого явища чи людини залежить від першого про неї враження. У даному випадку, подальша інформація, яка протирічить уже створеному образу може не прийматися до уваги.

5. Експериментальна вибірка.

Відбір досліджуваних для участі в експерименті має особливо велике значення. Слід зауважити, що об'єктом дослідження у психологічному експерименті в окремих випадках може стати й один досліджуваний, зокрема, коли індивідуальними відмінностями можна знехтувати при великій кількості спроб або ж коли досліджуваний є унікальним. Частіше об'єктом дослідження є група досліджуваних — **вибірка**, яка обирається з **популяції** (усі потенційні досліджувані, на яких планується поширити експериментальні результати). Ці досліджувані, як правило, розподіляються на контрольну й експериментальну групи.

Важливою властивістю вибірки є її **репрезентативність** — міра адекватності характеристик досліджуваних (вік, освіта, стать, соціальні й економічні умови їхнього життя) відповідним характеристикам популяції, що вивчається.

Підбір досліджуваних може здійснюватися за допомогою різних стратегій, які мають на меті:

- уникнення впливу індивідуальних відмінностей досліджуваних на зв'язок між незалежною і залежною змінними. Такий вплив спостерігається у разі використання реальних груп, які вже існують (наприклад, шкільні класи);
- представлення експериментальною групою популяції, яка вивчається. Тобто, щоб експериментальна вибірка виступала як модель популяції, що є об'єктом вивчення.

Чисельність вибірки в більшості випадків варіює від 1 до 100 осіб. Доцільно, щоб вибірка складала не менше 30-35 осіб, а з урахуванням природного «відсіву» слід передбачити чисельність вибірки на 5-10 % більше, ніж потрібно.

Тема 4. Психологічне тестування.

1. Історія розвитку методу тестів.
2. Суть і особливості тестування.
3. Основні характеристики якостей виміру.
4. Види психодіагностичних тестів.

1. Історія розвитку методу тестів.

Типові процедури виявлення індивідуальних відмінностей існували ще в далеку давнину. Так, уже в античній Греції та Римі розроблялися детальні класифікації характерів і закономірності їх визначення за особливостями поведінки. У стародавньому Вавилоні та Єгипті претендент на посаду писаря повинен був довести, що він має відповідні навички, розбирається в законах і фінансах. У Китаї біля чотирьох тисяч років тому чиновники повинні були у присутності імператора витримати складний іспит на знання ритуалів і церемоніалу, уміння писати, рахувати та грати на музичних інструментах.

Виникнення наукових тестів слід віднести лише на кінець дев'ятнадцятого століття. Термін «тест» запропонував автор перших антропометричних тестів Френсіс Гальтон, який займався дослідженням гостроти зору та слуху. Родоначальником сучасного тестування вважають американського психолога Джеймса Кеттела і його тести розумового розвитку, спрямовані на оцінку елементарних сенсомоторних процесів.

Наступний якісний крок у цьому напрямку пов'язаний з іменем Альфреда Біне, який, за дорученням міністерства освіти Франції, склав у 1905 році серію тестів інтелекту. Характеристикою інтелекту, за його теорією, є різниця між розумовим і хронологічним віком дитини. У той же час, німецький психолог Вільям Штерн пропонує визначати не різницю, а співвідношення розумового і хронологічного віку (тобто ділити показники один на інший). Отримане число, помножене на 100 він назвав коефіцієнтом інтелекту (IQ). Американський психолог Девід Векслер запропонував іншу процедуру виявлення IQ – результати досліджуваного співвідносяться з інтелектом групи його одноліток. Усі ці тести вирізняла складність проведення. Їх могли використовувати лише висококваліфіковані спеціалісти. Виникла необхідність масових досліджень. Такого типу спрощені за процедурою застосування та інтерпретацією тести були розроблені американським психологом Артуром Отісом.

Починаючи з 20-х років минулого століття тестування розповсюдилося по всьому світу. При цьому, поряд із тестами загального інтелекту, стало активно розвиватись і більш конкретне,

наближене до потреб повсякденної діагностичної практики тестування спеціальних здібностей і професійних досягнень.

У наш час, тестування є одним із найбільш вживаних методів психолого-педагогічного дослідження як у нашій країні, так і в усьому світі.

2. Суть і особливості тестування.

У перекладі з англ. мови «тест» - перевірка, проба, випробовування. У психології та педагогіці це слово використовується у якості терміна, що означає систему завдань, підібраних з ціллю точно і обґрунтовано охарактеризувати конкретні особливості індивіда. **Тестування – це стандартизоване дослідження для встановлення кількісних і якісних індивідуально - психологічних відмінностей.** Слід зазначити, що у наведеному визначенні помітна основна вимога до процедури тестування – **стандартизованість**. Її суть:

- По-перше - єдність вимог до усіх умов тестування, інструкції та обробки результатів. Тобто, тест використовується уніфіковано, за одним і тим же стандартом по відношенню до різних осіб. Це гарантує уникнення ситуативних факторів. Так, наприклад, інструкція до тексту подається в письмовому вигляді, рідше – зачитується, але не формулюється по пам'яті та своїми словами. Після прочитання інструкції нікому з досліджуваних не надається персональних пояснень.
- По-друге, стандартизацією називають переведення попередніх балів у більш узагальнену шкалу, стандарт підрахунку. Припустимо, під час виконання тесту на рівень інтелекту досліджуваний успішно розв'язав певну кількість завдань. Але, знаючи це, ми ще нічого не можемо сказати про рівень інтелекту індивіда. Нам потрібно порівняти ці дані з даним інших осіб, які раніше уже пройшли цей тест. Така процедура називається стандартизацією за статистичною нормою. В останній час усе частіше використовується і дещо інший вид стандартизації, коли результати досліджуваного співставляють не з результатами інших осіб, а з вимогами часу і суспільства до розвитку даної якості.

Структурно тестове завдання звичайно складається із чотирьох частин: **інструкція, текст завдання** (запитання), **варіанти відповідей** (крім тих питань, коли відповідь потрібно сформулювати самостійно), **правильна відповідь**.

При цьому під інструкцією розуміється сукупність зрозумілих і коротких вказівок на те, що саме повинен зробити досліджуваний і яким чином йому слід зафіксувати результат своїх дій. Текст завдання повинен відповідати одній завершій думці чи однозначно зрозумілому твердженню. У ньому не повинно бути зайвих слів, непередбачених підказок. Бажано уникати у питанні заперечення. У випадку, якщо завдання має варіанти відповідей, до них висувуються **наступні вимоги**:

- неправильні відповіді зовнішньо повинні бути схожі на правильні;
- усі варіанти відповідей потрібно граматично узгодити з питанням;
- вибір відповіді не повинен залежати від змісту попередніх питань і відповідей;
- положення правильної відповіді визначається у випадковому порядку;
- неправильні відповіді не повинні бути неточними і недоречними;
- краще використовувати довгі питання і короткі відповіді, ніж навпаки;
- якщо відповідей декілька, то необхідно їх логічно упорядкувати (наприклад, від меншого до більшого виявлення якоїсь якості).

3. Основні характеристики якостей виміру.

Одним із найбільш важливих питань під час розробки тесту є його якість виміру. На сторінках популярних журналів для розваги читачів часто друкують так звані «популярні тести». Чи можемо ми вважати науковими отримані дані? Ні, тому що у таких «тестах» не встановлено показників якості виміру – **надійності та валідності**.

Надійність - незалежність результатів тестування від дії випадкових факторів. Тобто, результати повторних тестувань одних і тих же осіб повинні практично не відрізнятися від попередньо отриманих результатів. Цей показник є характеристикою точності виміру і говорить про те, чи можна довіряти даним тестування. Причини недостатньої надійності:

- різноманітність ситуаційних умов дослідження (відмінність у температурі, освітленні, зміна типу поведінки дослідника, присутність інших осіб);

- недосконалість розробленого тесту (нечітка інструкція, прояви елементів суб'єктивізму в інтерпретації);
- зміна внутрішнього стану досліджуваного (хвороба, апатія, роздратування).

Види надійності, які найчастіше використовуються на практиці:

- **ретестова надійність** визначається під час повторного обстеження тестом одних і тих же осіб. При цьому виникає проблема: якщо інтервал часу між тестуваннями невеликий, то виявляється ефект тренування, якщо часовий проміжок значний, то може змінитись ознака, яку ми досліджуємо. Незважаючи на це, ретестова надійність є важливою характеристикою, яка дозволяє встановити чи залежать результати тестування від особистісного впливу дослідника.
- **надійність частин тексту** характеризує рівень однорідності усіх його завдань, узгодженість між ними. Ця характеристика свідчить, що розроблений тест відображає актуальний стан лише одного психічного феномена, а також що усі завдання тесту узгоджені і не протирічають одне одному.

Валідність – комплексна характеристика тесту, що вказує на обґрунтованість і ефективність його застосування. За словами американського психолога Анни Анастасі: «Валідність теста - показник, який показує нам, що тест вимірює і наскільки добре він це робить». Найбільш розповсюджені типи валідності:

- **змістовна валідність** характеризує рівень прояву в тестовому завданні об'єму психічної властивості, яку ми вимірюємо;
- **конструктна валідність** відображує як співвідносяться результати тесту з базовими теоретичними поняттями (конструктами). Наприклад, якщо тест розробляють для встановлення рівня розуміння мови, то дослідник повинен знати, які компоненти входять до цього конструкту;
- **критеріальна валідність** показує, як результати тестування співпадають з результатами досліджуваної якості, які отримано іншими, не тестовими методами (аналіз продуктів діяльності, спостереження тощо).

Буває так, що тест, маючи адекватний рівень надійності і валідності, майже не використовується у дослідницькій практиці. Найчастіше це обумовлено складністю процедури інтерпретації, занадто високими вимогами до кваліфікації дослідника, значною тривалістю процедури тестування. Отже, потрібно вважати за суттєву ще одну характеристику якості виміру тесту – його **економічність** (співвідношення витрат часу, праці, фінансів на проведення тестування з реальною користю від нього). Зрозуміло, це не означає, що процедура тестування повинна бути легкою і короткочасною. Мова йдеться про розумне співвідношення надійності, валідності і економічності.

4. Види психодіагностичних тестів.

Тести поділяють на види за наступними показниками:

1. У залежності від **особливостей інтерпретації**:

- орієнтовані на статистичну норму – результати досліджуваних співвідносяться з підсумками попереднього тестування вибірки (яким є індивід у порівнянні з іншими);
- критеріально-орієнтовані – перевірка виконання досліджуваним певного об'єму вимог суспільства до розвитку даної якості чи функції (що індивід може зробити і що він робить, а не яким він є на фоні інших).

2. У залежності від **предмету виміру**:

- тести інтелекту – забезпечують виявлення рівня розвитку мислення і пізнавальних процесів у цілому;
- тести здібностей – оцінюють можливість і легкість оволодіння певними знаннями, вміннями і навичками;
- тести досягнень – оцінюють наявний рівень знань, умінь і навичок у певній галузі;
- тести особистості – спрямовані на вивчення різних аспектів особистісного розвитку (інтереси, мотиви, емоції, відношення);
- тести міжособистісні – передбачають оцінку людських взаємин у групі, виявлення специфіки комунікативних процесів.

3. За характером **тестових завдань**:

- вербальні – матеріал яких поданий у словесному вигляді;
 - образні – діагностуються уявлення, які виникають під час роботи досліджуваного з малюнками, схемами;
 - практичні – виконуються під час маніпулювання реальними об'єктами, або їх заміниками (тести Піаже);
 - комбіновані – об'єднують у собі як вербальний, так і невербальний матеріал.
4. За **формою подання** завдань:
- бланкові, апаратурні, малюнкові, усні.
5. У залежності від **кількості досліджуваних**:
- індивідуальні та групові.
6. За **часом виконання**:
- тести швидкості, де основний показник - темп виконання завдання;
 - тести результативності – показник швидкості не впливає на результат.

Як висновок, слід зазначити, що використання методу тестів потребує наявності у дослідника не лише загальних психологічних знань, а й компетентності у галузі математичної статистики. Недолік такого рівня кваліфікації дослідника часто стає причиною втрати індивідуального підходу, появи значних дефектів у інтерпретації результатів, збільшення числа помилок під час організації процедури дослідження.

Тема 5. Соціометрія

1. Загальна характеристика методу.
2. Основні соціометричні поняття.
3. Зміст діагностичних процедур соціометрії.

1. Загальна характеристика методу.

Соціометрія – спосіб дослідження емоціонально-безпосередніх взаємин у малих групах, розроблений Якобом Морено. Соціометрія, не доповнена іншими методами, спрямованими на більш глибокий аналіз причини міжособистісних виборів, охоплює лише зовнішню сторону групових взаємин. Для більш повної характеристики групи необхідно виявити мотиви міжособистісних виборів, що здійснюють члени групи.

Соціометричний метод дає змогу виявити:

- особливості неформальних взаємин у групі;
- рівень психологічної сумісності окремих осіб;
- внутрішньо груповий статус окремих осіб;
- соціально-психологічний клімат групи.

Недоліки соціометричного методу:

- відомості, які ми отримуємо, не є повною характеристикою групи, а виявляють лише наявність симпатії – антипатії;
- соціометрія не дає можливості встановити мотиви вибору.

Під час використання соціометричного методу кожного з членів малої групи в індивідуальному порядку просять назвати усіх осіб, з якими би він хотів (чи, навпаки, не хотів) взяти участь у певній діяльності. Результати дослідження можуть бути подані у вигляді **соціометричної матриці** (таблиці, куди включені усі вибори, зроблені членами групи), у вигляді **соціограми** (графічне відображення отриманих результатів) та у формі різноманітних **соціометричних індексів**.

До прикладу, **соціометрична матриця** може мати такий вигляд:

№ з/п	Ім'я дитини	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	Андрій	2				1				3			
2	Борис					1				2	3		
3	Белла						3					1	2
4	Марк					3			2	1			

5	Олег								3	2			
6	Віра			1		2							3
7	Файна			1								3	2
8	Юрій			1				2		3			
9	Іван	3	2			1							
10	Віктор	3	2			1							
11	Настя			2		1	3						
12	Ірина			2		3						3	
<i>Кількість балів</i>		8	4	7	0	13	6	2	5	11	3	7	7
<i>Кількість виборів</i>		3	3	6	0	8	3	2	3	5	2	3	3

Соціограма, на відміну від соціоматриці, має декілька варіантів. Типи соціограм:

- *соціограма – мішень*. Має вигляд концентричних окружностей, що розташовані одна в одній як мішень. У цих колах розміщуються члени досліджуваної групи відповідно соціометричному статусу: має більше позитивних виборів – розташований ближче до центру соціограми. Спрямованість вибору вказують стрілкою.
- *соціограма угруповань*. Відносно довільне зображення мікрогруп, що співіснують у досліджуваній групі. Відстань між індивідами відповідає значимості їх вибору: більш значимий вибір – відстань менша.
- *індивідуальна соціограма*. У даному випадку вибори одного з членів групи зображають окремо від інших. Навкруги нього розташовують тих членів групи, з якими він, згідно результатів соціометрії, так чи інакше пов'язаний.

Соціометричні індекси. Розрізняють персональні соціометричні індекси і групові соціометричні індекси. Перші характеризують індивідуальні соціально-психологічні властивості особистості як члена малої групи. Другі дають числові характеристики цілісної соціометричної конфігурації виборів у малій групі. Вони описують властивості групових структур спілкування. Найчастіше використовуються такі соціометричні індекси:

- *індекс соціального статусу* визначає місце або ранг індивіда в колективі;
- *індекс позитивної експансивності* характеризує роль особистості в групі щодо передачі соціальної і психологічної інформації;
- *індекс концентрації взаємодії* показує здатність членів групи аналізувати потоки психологічної та соціальної інформації;
- *індекс позитивного (негативного) взаємозв'язку* індивіда з іншими членами колективу показує роль індивіда в утворенні взаємних позитивних (негативних) зв'язків в колективі;
- *індекс згуртованості* подається у відсотках (%) від теоретично можливої згуртованості, що дорівнює 100%;
- *індекс конфліктності* показує частоту проявів негативних явищ у взаємовідносинах між членами колективу;
- *індекс зв'язності* виявляє частоту соціальних зв'язків між членами колективу;
- *індекс референтності* характеризує рівень зв'язку членів з ядром колективу та співвідношення позитивних взаємних зв'язків з числом односторонніх виборів.

2. Основні поняття соціометрії.

Основними поняттями соціометричної методики є: **соціометричний вибір, соціометричний критерій, соціометричний шифр, соціометрична картка**.

Соціометричний вибір – основна одиниця виміру і аналізу в соціометрії. Є показником симпатії чи антипатії. У залежності від питання соціометричний вибір може бути позитивним (прямим), негативним (протилежним) і нульовим (відсутнім).

Соціометричний критерій – конкретна ситуація вибору, яка формулюється у вигляді запитання до усіх учасників діагностичного процесу. Соціометричні критерії поділяють на види за наступними показниками:

1. У залежності від *характеру дослідницької задачі*:

- комунікативні - спрямовані на виявлення взаємин у групі (питання типу: кого би ви вибрали?);
 - гностичні – виявляють усвідомлення людиною своїх взаємин із членами групи (питання типу: хто би вас вибрав?).
2. У залежності від **характеру взаємин**:
- подвійні - взаємини партнерства (питання типу: з ким би ви погодились піти у похід?);
 - ординарні – відносини ієрархії (питання типу: кого би ви вибрали старостою групи?).
3. За **знаком питання**:
- позитивні критерії (питання типу: кого би ви вибрали?);
 - негативні критерії (питання типу: кого би ви не вибрали?).
4. За **кількістю відповідей**:
- непараметричні – вибір необмежений;
 - параметричні – чітке обмеження числа виборів.

Соціометричний шифр – усім членам групи (також і відсутнім) присвоюється порядковий номер (шифр). Можна написати на дошці або роздати кожному у вигляді бланку. Під час відповіді респондент пише не прізвище члена групи, а його шифр.

Соціометрична картка – опитувальний лист, засіб отримання інформації від досліджуваних. До прикладу, соціометрична картка може мати такий вигляд:

№ з/п	Соціометричні критерії	Вид взаємин	Вибори		
			Перший	Другий	Третій
1	Якщо у Вас виникне думка організувати корисну для групи справу, до кого Ви звернетесь за порадою?	Громадська діяльність			
2	До кого Ви звернетесь за консультацією з приводу незрозумілого питання, пов'язаного з навчанням?	Навчальне спілкування			
3	До кого Ви звернетесь для обговорення витвору мистецтва (література, кіно, музика тощо)?	Естетичне спілкування			
4	Кого б Ви запросили додому на зустріч Нового року?	Дружнє спілкування			
5	Кого із студентів Ви би хотіли обрати старостою своєї групи?	Ділове спілкування			

3. Зміст діагностичних процедур соціометрії.

Діагностична процедура соціометричного дослідження включає процедуру опитування та процедуру обробки (аналіз соціоматриці та аналіз соціограми).

1. Правила **процедури опитування**:

- респонденти повинні працювати самостійно, розмови недопустимі;
- респонденти повинні мати змогу бачити соціометричний шифр;
- групі не повідомляють, як будуть аналізувати результати виборів;
- остаточні результати повідомляють індивідуально;
- участь у процедурі опитування – справа добровільна;
- робота починається лише після того, як дослідник упевниться, що всі респонденти зрозуміли процедуру виконання;
- присутність інших, особливо офіційних осіб, небажана;
- респондентам потрібно дати досить часу на обдумування відповідей;
- не потрібно наполягати на тому, щоб обов'язково були зроблені усі вибори.

2. **Процедура аналізу соціоматриці.** Коли соціометричні картки заповнені і зібрані, починається етап математичної обробки. Спочатку результати виборів заносять до матриці за допомогою умовних позначок. Таблиці результатів заповнюються окремо за різними критеріями виборів. По вертикалі записують прізвища всіх членів групи, по горизонталі — лише їх порядковий номер. На відповідних перетинах цифрами +1, +2, +3 позначають тих, кого вибрав кожен випробуваний у першу, другу, третю чергу. Після того, як позитивні вибори занесені в

таблицю, потрібно підрахувати по вертикалі алгебраїчну суму всіх отриманих кожним членом групи виборів. Потім потрібно підрахувати суму балів для кожного члена групи, з огляду на те, що вибір у першу чергу дорівнює +3 балам, у другу +2, у третю +1. Після цього підраховується загальна алгебраїчна сума, що і визначає статус особи у групі. Аналіз соціоматриці за кожним критерієм дає досить наочну картину взаємин у групі. Основна перевага соціоматриці — можливість представити вибори у числовому вигляді, що дозволяє проранжувати членів групи за числом отриманих виборів та встановити порядок соціальних впливів у групі.

3. **Аналіз соціограм** є істотним доповненням до табличного підходу, тому що він дає можливість більш глибоко якісно і наочно зрозуміти групові явища. Соціограма дозволяє зробити порівняльний аналіз структури взаємин у групі в просторі на деякій площині («щиті») за допомогою спеціальних знаків. Вона дає наочне уявлення про внутрішньогрупову диференціацію членів групи за їх статусом (популярністю). Типи соціограми: довільна (комбінація міжособистісних взаємин зображається так, як зручно досліднику), концентрична (декілька кіл, вписаних одне в одне), локограмна (досліджуваних зображають на площині так, як вони реально розташовуються у приміщенні, де проходить їх основна діяльність). Аналіз соціограми полягає у визначенні центральних, найбільш впливових членів, потім пар із взаємним вибором і мікрогруп. Особливу увагу звертають на особистість неформального лідера, на ізольованих осіб, а також на зв'язки між окремими членами групи та наявність внутрішніх мікрогруп. Найчастіше в соціометричних вимірах зустрічаються мікрогрупи у складі 2 - 3 членів, рідше 4 і більш членів.

Тема 6. Проективні методики

1. Загальна характеристика проективних методів дослідження.
2. Основні різновиди методик, що базуються на принципі проєкції.

1. Загальна характеристика проективних методів дослідження.

Термін «проективні методи» був запропонований Лоуренсом Франком для об'єднання цілої групи зовнішньо різноманітних способів дослідження особистості, які передбачають здійснення людиною символічного переносу змісту внутрішнього світу на зовнішні предмети. Дійсно, у різних проявах активності суб'єкта (творчості, висловлюваннях щодо реальності, індивідуальних схильностях) проєктуються приховані устремління, неусвідомлені проблеми особистості. Найістотнішою ознакою проективних методик учений вважав невизначеність стимульних умов, що дають змогу досліджуваному проєктувати свій спосіб бачення життя, думки і почуття. Чим більш неструктурованим є «стимульне поле», тим сильніше його трактування буде подібне до структури реального життя індивіда. Проективні методики спрямовані на розкриття внутрішнього світу особистості, світу суб'єктивних переживань, почуттів, думок, очікувань, а не на діагностування реальної поведінки.

Проективні методики у наш час досить поширені і число їх збільшується. Разом з тим, серед науковців загальноприйнятною є думка про недостатню об'єктивність проективної техніки, про невідповідність багатьох методик вимогам до психодіагностичного інструментарію. Однак, незважаючи на зазначені недоліки, популярність проективних методик досить висока. У першу чергу це пояснюється тим, що ці методики, за визнанням дослідників, надають менше можливостей досліджуваному для фальсифікації результатів. Їх мета зазвичай замаскована і людина не може здогадатися про способи інтерпретації діагностичних показників та передбачити їх зв'язок з тими чи іншими проявами особистості. Окрім того, проективні методи досить ефективні у роботі з маленькими дітьми. Вони, як правило, викликають інтерес як у малюків, так і у дорослих.

Використання проективних методик вимагає від фахівців досвіду, відповідної кваліфікації та дотримання *наступних вимог*:

- стимульний матеріал повинен допускати можливість різноманітного трактування;
- формулювання інструкції у загальному і короткому вигляді, що надає свободу для самовияву і фантазії;
- створення атмосфери доброзичливості з повною відсутністю оціночних суджень з боку дослідника;
- досліджуваного не слід інформувати про діагностичну значимість його дій і слів під час процедури.

Переваги проєктивного методу:

- проєктивні методики орієнтовані на неусвідомлені психічні феномени, які найчастіше приховані від спостерігача;
- завуальований спосіб дослідження особистісних особливостей не призводить до дії психологічні механізми захисту індивіда;
- невизначеність дослідницької ситуації допускає велику різноманітність можливих поведінкових реакцій.

Недоліки проєктивного методу:

- тактика поведінки дослідника з кожним досліджуваним повинна бути різна;
- суб'єктивізм дослідника. Досить часто дослідник ніби «вдруковує» свою особистість на матеріал, який аналізує;
- валідність і надійність даних методів науково не доведена.

2. Основні різновиди методик, що базуються на принципі проєкції.

1. **Структурні методики** – досліджуваний повинен змістовно пояснити невизначений стимульний матеріал. Включають:

- *«Чорнильні плями»* Г.Роршарха. Стимульним матеріалом служать десять непевних за конфігурацією зображень. Пять із них – чорно-білі, п'ять – кольорові. Досліджуваному пропонують описати, що він бачить, або на що схожий малюнок.
- *«Таутофон»* С.Розенцвейга. Досліджуваному пропонують прослухати запис чоловічого голосу, попереджують про необхідність бути уважним, тому що мова людини нерозбірлива і ставлять завдання зрозуміти, про що йдеться. Насправді запис є простим повторенням звукосполучень без смислу. Виявляється рівень контактності, навіюваності, суб'єктивізм особи.
- *«Тест тривимірної апперцепції»* Д.Твітчел-Аллена. Стимульний матеріал – 28 об'ємних предметів, що не мають чіткої форми. Досліджуваних просять описати, на що предмети схожі, відібрати частину предметів і придумати про них історію.

2. **Методики конструювання** – створення цілого з окремих частин і предметів.

- *«Тест світу»* М.Ловенфельда. Досліджуваному пропонують 232 маленькі моделі будинків, людей, машинок і дають завдання скласти із них свій «маленький світ». Під час аналізу враховується, які предмети вибрали першими, які переважають, скільки їх використано, яку площу зайнято, висота конструкцій.
- *«Тест мозаїки»* М.Ловенфельда. Досліджуваному необхідно скласти довільний візерунок із 465 квадратів, ромбів і трикутників різного кольору. Нездатність скласти чітку за формою мозаїку є показником різного роду відхилень особистісного розвитку.

3. **Методики інтерпретації** – тлумачення подій, ситуацій, малюнків.

- *«ТАТ» (тематичної апперцепції тест)* Генрі Меррея. Досліджуваному пропонують 20 малюнків, на яких зображено невизначені ситуації. Вони повинні скласти оповідання по кожному малюнку, описавши почуття персонажів, початок і продовження історії. Розповіді записуються дослівно з фіксацією пауз, інтонації, виразних рухів. Особлива увага звертається на те, з яким героєм ідентифікує себе досліджуваний.
- *«Методика С.Розенцвейга»* (на основі його теорії фрустрації). На 24 малюнках зображені особи, які знаходяться в проблемній ситуації. Над одним персонажем – квадрат із фразою, над другим – пустий квадрат. Досліджуваний повинен відповісти за другого персонажа. Виявляється тип агресії та вектор її спрямованості на себе чи інших.

4. **Методики доповнення** – передбачають завершення фрази або розповіді.

- Методики завершення речень існують у безлічі варіантів.
- Методик завершення текстів значно менше. *«Інсайт-тест»* Е.Саржента У ньому досліджуваний знайомиться з ситуацією і, поставивши себе на місце діючої особи, відповідає на питання. Питання аналізуються за трьома аспектами: характер і прояв емоційної реакції, тип когнітивної реакції, спосіб розв'язання конфлікту.

5. **Методики катарсису** – самореалізація в умовах творчості.

- *«Психодрама»* Я.Морено. Театралізована вистава, в якій досліджуваний, зазвичай, грає сам себе, при підтримці інших учасників. Досягається і терапевтичний ефект.

- «Тест ляльок» А.Вольтман. Дітей просять розіграти з ляльками різні сцени, або спектакль на задану тему. Досліджувані діють опосередковано, проектуючи свої риси на предмети - замісники.

6. Методики імпресії – надання переваги одним стимулам серед інших.

- «Тест кольору» Люшера. У повному варіанті використовується 73 картки кольорів, у короткому, найбільш вживаному – 8 карток. Досліджуваного просять вибрати із поданих найбільш приємний колір (до останнього). Інтерпретація базується на таких принципах: кожний колір має визначене символічне значення; парні кольори мають власні значення, які більш глибоко відображають індивідуальні особливості індивіда; порядок вибору кольорів характеризується функціональним значенням (перший колір – засоби досягнення, другий – ціль досягнення).

6. Графічні методики – базуються на самостійному зображенні предметів, людей, тварин.

- «Тест малювання пальцем» Р.Шоу. Досліджуваному пропонують вологий лист паперу, набір фарб і просять намалювати малюнок. Після завершення роботи просять розповісти, що ж тут намальовано. Аналізується перевага тих чи інших кольорів, особливості моторних реакцій, висловлювання людини.
- У сучасній психодіагностиці досить розповсюджені різноманітні тести «паперу та олівця»: «Малюнок сім'ї» (Вульф) «Дім – дерево – людина» (Бук) «Тест дерева» (Кох) «Намалюй людину» (Маховер) «Автопортрет» (Р.Бернс). Особливості інтерпретації малюнкових тестів буде розкрито більш детально у наступному питанні.

Тема 7. Анкетування

5. Загальна характеристика методу.
6. Види питань в анкеті.
7. Етапи анкетування.
8. Вимоги до формулювання питань анкети.

1. Загальна характеристика методу.

Анкетне опитування - це різновид великої групи опитувальних методів, збір первинних даних за допомогою завчасно підготовлених анкет. Анкета – опитувальник, зміст якого і спосіб відповіді на питання планується завчасно і передбачає досягнення дослідником певної цілі. Одним із піонерів використання цього методу був Френсіс Гальтон, який виявляв розвиток розумових якостей досліджуваних за їх самозвітами. У сучасній педагогіці і психології анкетування вважають допоміжним методом дослідження. А у такій науці як соціологія – одним із основних, що забезпечує 80% необхідної інформації.

Переваги методу анкетування:

- високий рівень оперативності отримання інформації;
- можливість організації масових досліджень;
- порівняно малі трудовитрати під час підготовки дослідження, його проведення та обробки результатів;
- відсутній вплив особистості дослідника на роботу респондента;
- відсутній суб'єктивізм дослідника у ставленні до респондента.

Недоліки методу анкетування:

- неможливо змінити порядок і формулювання питань;
- недостатня достовірність даних, внаслідок неусвідомлених мотивів і установок досліджуваних, їх бажання показати себе якнайкраще.

2. Види питань в анкеті.

Анкети поділяють на види за наступними особливостями питань:

1. За змістом:

- про особистість респондента (стать, вік, освіта);

- про факти свідомості (плани, думки, мотиви, мрії);
- про факти поведінки (вчинки, дії, результати діяльності).

2. За формою відповіді:

- закриті питання (відповідь додається) можуть бути подані у такому вигляді:
 - а) дихотомічна форма (відповідь типу: так – ні, вірно – невірно, згоден – незгоден);
 - б) поліваріантна форма (перелік відповідей: які лекції ви відвідали у минулому семестрі: психологія, філософія, історія);
 - в) шкальна форма (виявлення інтенсивності переживання, відповіді на питання мають такий вигляд: повністю погоджуюсь, частково погоджуюсь, не знаю, іноді не погоджуюсь, повністю погоджуюсь);
 - г) таблична форма:

1	Чи достатньо у вас часу на відпочинок?	Так	Ні	Не знаю
---	--	-----	----	---------

- напіввідкриті питання (у закриті додається графа: інші відповіді);
- відкриті питання: респондент на питання відповідає самостійно. Подібні питання використовують на ранніх стадіях використання анкети як пілотажне опитування.

3. За способом формулювання:

- прямі питання, спрямовані на безпосереднє, відкрите отримання інформації від респондента (наприклад: з яких предметів і чому ви не відвідуєте лекції?);
- завуальовані питання (наприклад: деякі студенти вашого курсу не відвідують заняття, як ви думаєте, чому?).

4. За функцією:

- інформаційні, або базові (отримання інформації від респондента);
- фільтри - це анкета в анкеті, коли потрібні дані не від усіх респондентів а від частини з них. Наприклад: наступні три питання лише для осіб жіночої статі.
- контрольні (уточнюючі), виявляють правильність повідомлень респондентів. Можна декілька разів повторити одне і те ж питання різними словами. Такими питаннями виявляють осіб, які схильні до соціально схвалених відповідей (Чи капризували ви у дитинстві?). Примітка: Базове і контрольне питання не слід розміщувати поряд, тому що тоді буде видно їх взаємозв'язок. Піддавати контролю потрібно лише найважливіші питання. Контрольні питання краще формулювати завуальовано.
- контактні питання – прості, легкі, цікаві, для стимулювання зацікавленості і установки на співробітництво (обов'язкові на початку і завершенні анкети).

3. Етапи анкетування.

Короткий зміст основних етапів анкетного опитування:

1. Детальний аналіз теми анкетування, виділення основних проблем.
2. Розробка пробної анкети з відкритими питаннями для пілотажного анкетування.
3. Пілотажне анкетування. Аналіз результатів.
4. Уточнення формулювання питань та інструкції у пілотажній анкеті.
5. Проведення основного анкетування.
6. Узагальнення і інтерпретація результатів.

4. Вимоги до формулювання питань анкети.

Запитання в анкеті необхідно розбивати на смислові блоки, забезпечуючи тим самим послідовність і логічність їх розміщення. Наприклад, блок запитань, які стосуються особи дитини дошкільного віку: блок запитань про родину дитини, блок запитань про особливості характеру і здоров'я дитини, блок запитань про захоплення і творчі схильності. Загалом, анкета, що застосовується для збору педагогічно значущої інформації, складається з таких частин:

- **вступна** - містить звернення до досліджуваного, де пояснюється мета дослідження та порядок заповнення бланка;
- **статусна** - формулюються запитання, відповіді на які дають уявлення про соціально-демографічну характеристику особи досліджуваного;
- **основна** - це питання, що безпосередньо стосуються теми дослідження;

— **заклучна** - надається можливість у вільній формі висловити свій погляд на будь-які питання, що стосуються досліджуваної теми.

Вимоги до питань анкети:

- питання не повинно мати підказку, спрямовувати, налаштовувати на певну відповідь. Наприклад: Що вам подобається в...?;
- питання не повинно перевищувати рівень пам'яті чи мислення досліджуваного. Наприклад: Скільки годин протягом місяця ви витрачаєте на підготовку до занять?;
- у питанні не повинно бути слів, спеціальних термінів, які можуть бути незрозумілі респондентам, або мають невизначене значення;
- питання не повинно викликати сильних негативних емоцій;
- питання не повинно бути дуже об'ємним і деталізованим;
- не рекомендується запитувати в одному питанні про різні предмети;
- питання не повинно принижувати гідність особи;
- питання і відповіді повинні бути між собою граматично узгоджені.

Якість отриманої дослідником інформації у першу чергу визначається якістю поставленого питання. Нижче наведено приклади невдалих питань анкети для педагогічних працівників дошкільного закладу з відповідними коментуваннями.

1. Як Ви ставитеся до своєї професії? Чи збираєтеся Ви і надалі працювати вихователем?

1. Це моє покликання, змінювати його не збираюсь.
2. Буду і надалі працювати вихователем, лише не у цьому закладі.
3. Поки що буду працювати вихователем, далі – не знаю.
4. Вірогідно, зміню сферу діяльності.
5. Твердо вирішив перейти на іншу роботу.
6. Важко відповісти.

Пояснення: У даному випадку запитують одночасно про дві різні речі. Це недопустимо. Крім того, 3, 4 і 5 відповіді фактично означають одне і те саме.

2. Чи працюєте Ви в останній час на повну силу, чи ні?

1. Так, завжди.
2. Не завжди, хоча стараюсь.
3. Можу працювати краще.
4. Не знаю.

Пояснення: Ціль питання неясна і відповіді не містять особливої інформації. Незрозуміло, як дослідник зможе інтерпретувати отримані відповіді. Також, у формулюванні питання не повинно бути альтернативи.

3. Якщо Вас не задовольняє Ваша робота, вкажіть причину:

1. Мала заробітна плата.
2. Низький соціальний статус.
3. Немає кар'єрного росту.
4. Погіршується рівень життя.
5. Соціальна незахищеність.
6. Інша відповідь.

Пояснення: Помітна недоречність запитання, тому що запропоновані відповіді можуть вибрати і вихователі, які задоволені своєю діяльністю. Респондент може відмітити усі, або майже усі відповіді, а в тому випадку питання втрачає сенс. Варіанти відповідей 1, 4, 5 – розкривають одну проблему. Інші можливі проблеми не представлені.

4. Який стиль Ваших взаємин з вихованцями?

1. Ліберальний.
2. Авторитарний.
3. Демократичний.

Пояснення: Під час роботи з дітьми так чи інакше виявляються усі названі стилі. Можливе провокування вибору соціально - позитивної відповіді.

5. З яким настроєм Ви, зазвичай, ідете на роботу?

1. Настрій веселий.
2. Настрій завжди різний.

3. Настрій похмурий.

Пояснення: Настрій не завжди обумовлений причинами, що лежать у сфері професійної діяльності. Повторення одного і того ж слова три рази недоречно.

6. Чи можете Ви сказати, що ставитеся до усіх вихованців з любов'ю, незважаючи на їх особистісні якості?

1. Так.

2. Ні.

Пояснення: Питання, з одного боку, не дає конкретних вказівок, а з іншого – провокує респондента на соціально позитивну відповідь. Жоден із варіантів відповіді не дає значимої для дослідника інформації.

ПРАКТИКУМ

Тема 1. Вимоги до психолого-педагогічних методів дослідження особистості дитини.

I. Обговорення теоретичних питань.

1. Аналіз основних підходів до класифікації психолого-педагогічних методів дослідження.
2. Методологічні засади психолого-педагогічного дослідження.
3. Етичні норми дитячої психолого-педагогічної діагностики.

II. Основні поняття теми: методи дослідження, методики дослідження, види психолого-педагогічних методів дослідження: організаційні методи, емпіричні методи, методи обробки даних, інтерпретаційні методи, принципи психолого-педагогічного дослідження: принцип детермінізму, принцип всезагального зв'язку, принцип розвитку, принцип єдності теорії і практики, принцип конкретно-історичного підходу, принцип комплексності, системності й систематичності, принцип вікового, індивідуального і особистісного підходу.

III. Завдання для поглиблення теоретичних знань.

Завдання 1

Допишіть продовження наступних тверджень.

1. Найважливішим принципом вітчизняної психології є принцип детермінізму, який визнає ...
2. Принцип єдності свідомості і діяльності означає ...
3. Психіка може бути правильно зрозуміла лише за умови її розгляду ...
4. Констатуючий експеримент виявляє ...
5. Формуючий експеримент передбачає цілеспрямований вплив на досліджуваного з тим, щоб ...
6. Інтерпретація даних експерименту і формулювання висновків залежать від ...

Завдання 2

Які з перерахованих положень правильні, а які — ні?

1. Інтроекція є основним методом психолого-педагогічного дослідження.
2. Психологічні процеси, стани і властивості - якісні особливості свідомості, що не підлягають кількісному опрацюванню.
3. Термін «спостереження» використовується в психології та педагогіці у трьох різних значеннях: спостереження як діяльність, як метод і як методика.
4. Головне у методі спостереження — записувати свої враження про події, що відбуваються.
5. Специфіка методу спостереження пов'язана з особливостями спостерігача (вибірковість сприйняття, установка, проекція «Я» на спостережувальну поведінку).
6. Важливою ознакою експерименту є постановка мети, що конкретизує гіпотезу дослідження.

Завдання 3

Проаналізуйте переваги та недоліки основних методів психолого-педагогічного дослідження і заповніть пропущені місця у таблиці.

Переваги та обмеження методів психолого-педагогічного дослідження

Метод	Характеристика	Переваги	Недоліки
Спостереження	Вивчення психічних особливостей досліджуваного за допомогою фіксації проявів його поведінки.	Дитина поводить вільно і невимушено.	
Експеримент	Дослідник активно змінює умови діяльності досліджуваного з метою виявлення психічного факту, який вивчається.		Отримані дані не повністю характеризують психіку досліджуваного. Виявлені особливості можуть бути зумовлені іншими факторами і не залежати від експериментальних умов.
Бесіда	Гнучка процедура опитування, у ході якої дослідник отримує інформацію про міркування досліджуваного.		Досліджуваний може не чітко усвідомлювати власну думку і позицію, забути деякі факти, відчувати неприязнь до дослідника.
Аналіз продуктів діяльності	Реконструкція дослідником процесу діяльності досліджуваного, виділення основних його етапів, виявлення труднощів і досягнень.	Продукти діяльності відображають уміння і навички досліджуваного, властивості його особистості: наполегливість, працездатність, охайність.	

Проективний метод	Символічне перенесення внутрішнього світу на зовнішні предмети.	Можливість виявлення тих аспектів особистості, які, зазвичай, приховує досліджуваний. Невизначеність ситуації дає можливість урізноманітнити поведінкові реакції досліджуваного.	
-------------------	---	--	--

Завдання 4

У таблиці коротко викладені основні права дитини під час проведення дослідження. Розгляньте ситуації дослідження, кожна з яких містить етичну дилему. Як ви думаєте, які заходи мають бути застосовані для захисту прав дітей у кожному випадку?

Права	Характеристика
Захист від негативного впливу	У ході дослідження діти мають право на захист від негативного фізичного або психологічного впливу. Якщо існує вірогідність нанесення шкоди, дослідники повинні знайти інші можливості для отримання необхідної інформації або відмовитися від дослідження.
Згода на участь у дослідженні	Усі учасники дослідження мають право на отримання доступної для їх рівня розвитку інформації про всі аспекти дослідження. Коли у дослідженні беруть участь діти, потрібно отримати дозвіл їх батьків. Діти і дорослі, відповідальні за них, мають право у будь-який час припинити участь в дослідженні.
Конфіденційність	Діти мають право на нерозголошення будь-якої інформації, отриманої у ході дослідження. Це право поширюється і на неформальне спілкування з психологом.
Повідомлення результатів	Діти мають право отримати інформацію про результати дослідження доступною для їх рівня розуміння мовою.

Ситуації дослідження:

- Для дослідження готовності дітей до самостійності, дослідник просить матерів дітей першого року життя залишити своїх малят одних на деякий час у незнайомій ігровій кімнаті. Дослідник розуміє, що ці обставини потривожать деяких дітей.
- Після соціометричного дослідження підліток, з яким ніхто у класі не спілкувався, відмовився йти до школи, побоюючись оприлюднення результатів дослідження.
- Для дослідження вольової регуляції поведінки Ірині запропонували декілька задач, одна з яких не мала розв'язку. Після експерименту дівчинка розплакалась і сказала, що втратила віру у власні можливості.

III. Завдання для розвитку дослідницьких умінь

Лабораторна робота 1

Виконання методики «Виявлення рівня усвідомлення власного психологічного досвіду».

Мета: формування інтересу до проведення психологічного дослідження, усвідомлення впливу психологічного досвіду на особистісний розвиток, виявлення індивідуальних механізмів психологічного захисту.

Інструкція: Напишіть список відомих вам особистісних рис, наприклад: працьовитий, егоїстичний, наполегливий, комунікабельний. У список бажано включити будь-які слова, незалежно від їх стилю (наукові, літературні, розмовно-побутові, жаргони), знаку (що характеризують людину позитивно чи негативно) і форми (окремі слова або словосполучення). Для зручності подальшої роботи зі словником особистісних рис, слова бажано нумерувати.

Інтерпретація результатів: У даному словнику особистісних рис зафіксована досить значна частина індивідуального психологічного досвіду людини, тобто Ваші психологічні знання. З метою кількісної і якісної їх оцінки за такими параметрами, як: обсяг (величина), знак (позитивний - негативний), джерело (походження), рівень систематизованості і логічної впорядкованості, рівень усвідомлення необхідно виконати наступний аналіз.

Рівнем *обсягу* психологічного досвіду є довжина словника. Порівняйте цей показник із аналогічними показниками студентів групи.

Психологічний досвід може мати різний *змістовний відтінок*: позитивний або негативний. Для його виявлення необхідно обчислити співвідношення слів залежно від їх змістовного відтінку (позитивний, негативний, невизначений) у відсотках. Перевага однієї з груп слів свідчить про домінування відповідного змістовного відтінку в особистому психологічному досвіді людини.

Для оцінки *джерел* набутого психологічного досвіду необхідно провести стилістичний аналіз словника. У спрощеному варіанті, залежно від стилю, слова можна поділити на дві групи: літературні і розмовно-побутові. Слова літературного стилю фігурують головним чином у художніх і публіцистичних текстах, у фільмах та спектаклях. Вони і є джерелом засвоєння відповідного психологічного досвіду. Слова розмовно-побутового стилю існують у реальному спілкуванні. Відповідно і засвоюються вони в процесі спілкування з людьми. Обчисліть співвідношення слів двох груп у відсотках і зробіть відповідний висновок.

З метою оцінки *рівня систематизованості*, логічної впорядкованості і усвідомленості психологічного досвіду необхідно класифікувати слова словника, тобто поділити слова на групи відповідно до обраного критерію і дати кожній із них назву. Допустимо відносити одне слово у різні групи. Рівнем систематизованості і логічної впорядкованості психологічного досвіду є складність процедури класифікації. Чим складніше людині віднести написані поняття до певної категорії, тим нижчий рівень систематизованості і логічної впорядкованості її психологічного досвіду. У ідеалі класифікація повинна проходити легко і мати єдину підставу.

Високий рівень *усвідомлення* психологічного досвіду передбачає уміння достатньо легко виділити і сформулювати підставу для класифікації і дати назву кожній групі. Для визначення якісних особливостей індивідуального психологічного досвіду необхідно співвіднести усі показники членів групи. З цією метою можливо організувати групову дискусію.

Тема 2. Спостереження

I. Обговорення теоретичних питань.

1. Спостереження як основний метод психолого-педагогічного дослідження.
2. Класифікація спостережень.
3. Етапи наукового спостереження.
4. Типові помилки у науковому спостереженні.

II. Основні поняття теми: спостереження; спостережливість; види спостереження: включене, стороннє, приховане, зовнішнє, інтроспекція, лонгітюдне, вибіркове, констатуюче, оцінююче, вільне.

III. Завдання для поглиблення теоретичних знань.

Завдання 1

Прочитайте наведені нижче приклади наукових досліджень і охарактеризуйте їх за усіма можливими класифікаційними параметрами. Аргументуйте свою думку фрагментами тексту. Зробіть висновок про можливість гнучкого використання різних видів спостереження відповідно до умов проведення дослідження.

Приклад 1

У 60-ті роки минулого століття Джейн Гудолл вивчала особливості життя диких шимпанзе. У процесі дослідження спостерігач звичайно тихо сиділа у схованці, доки шимпанзе, звикнувши до неї, не переставали звертати увагу на дивного глядача і поверталися до звичайного життя. Під час довготривалого дослідження були зафіксовані на плівку епізоди, що свідчили про виготовлення мавпами засобів праці.

Приклад 2

Якщо випадковий спостерігач просто охарактеризує підлітка як «схильного до співробітництва», то «працюючий» за сусіднім станком психолог фіксує, що цей підліток протягом заняття п'ять разів позичив іншим членам гуртка свій інструмент, вісім разів надав допомогу і два

рази звернувся по допомогу сам. Крім того, поведінка досліджуваного порівнюється з кількісно виявленими характеристиками поведінки оточуючих його людей.

Приклад 3

У відомому дослідженні Курта Левіна досліджувані 15 хвилин знаходилися у пустій кімнаті, очікуючи що до них ось-ось зайдуть. Люди не підозрювали про те, що за ними спостерігають. Кожний, хто опинився у такій ситуації, починав розглядати оточуючі речі, їх дії визначались тим, що вони бачать. Речі нібито притягали до себе, обумовлюючи поведінку, яку Курт Левін назвав «польовою».

Завдання 2

Під час своїх спостережень студентка зафіксувала наступний факт: «Саша (2 роки 5 місяців) вдарив Вітю (2 роки 3 місяці), коли той зруйнував його «пасочки» у пісочниці».

Чи може вихователь бачити причину агресивної поведінки дітей лише в негативних рисах їх характеру чи недоліках сімейного виховання? Назвіть можливі причини агресивної поведінки обох хлопчиків.

Завдання 3

Під час своїх спостережень студентка записала: «Саша (12 років), на перший погляд, уважно слухав пояснення вчителя. Про це свідчила його поза: він дивився на вчителя не відволікаючись. Однак, коли його запитали, про що говорив учитель, він відповів неправильно».

Чи завжди за зовнішнім виглядом людини можна зробити висновок про перебіг її психічних процесів?

IV. Завдання для розвитку дослідницьких умінь.

Лабораторна робота 1

Виконання методики «Діагностика нервово-психічного розвитку дітей першого року життя».

Мета: Дана схема спостереження дозволяє виявити загальну картину розвитку дитини і допомагає звернути увагу на деякі тривожні симптоми.

Експериментальний матеріал:

10 днів

1. **Зорові орієнтувальні реакції:** утримує в полі зору предмети що рухаються, фіксує поглядом іграшку (слідкує) протягом 10 сек. Рухи очей стрибкоподібні. Може слідкувати за іграшкою в одну сторону.
2. **Слухові орієнтувальні реакції:** здригається і кліпає від різкого звуку.

18 – 20 днів

1. **Зорові орієнтувальні реакції:** утримує в полі зору нерухомий предмет (обличчя дорослого), рухи заторможені, фіксує поглядом іграшку чи обличчя дорослого протягом 10 сек.
2. **Слухові орієнтувальні реакції:** слухове зосередження протягом 10 – 15 сек.

1 місяць

1. **Зорові орієнтувальні реакції:** плавно слідкує за рухомим предметом, зосереджує погляд на іграшці, не випускає її з поля зору, повертає голову вправо і вліво.
2. **Слухові орієнтувальні реакції:** прислухається під час і після звучання брязкальця (10 – 15 сек.), рухи заторможені.
3. **Емоції та соціальна поведінка:** перша посмішка у відповідь на розмову дорослого.
4. **Загальні рухи:** лежачи на животик умагається підняти голову (протягом 5 сек.), одразу піднімає голову після поглажування спини, утримує її протягом 5 сек. і опускає.
5. **Підготовчий етап розвитку мовлення:** видає окремі звуки у відповідь на розмову з ним. Допустима відсточена реакція до 1 хв.

2 місяці

1. **Зорові орієнтувальні реакції:** довготривале зорове зосередження, дивиться на предмет чи

обличчя дорослого протягом 20 – 25 сек. не рухаючись. Слідкує за рухомою іграшкою, повертаючи голову вправо – вліво до 15 сек.

2. *Слухові орієнтувальні реакції*: повертає голову на довготривалий звук, слухає протягом 5 сек., після цього рухає головою вправо - вліво. Повертає голову у бік дорослого: зосереджено слухає протягом 5 – 10 сек. і шукає очима, прагне побачити.
3. *Емоції та соціальна поведінка*: швидко відповідає посмішкою на розмову з ним, широко і довготривало посміхається після трьох звернень до нього.
4. *Загальні рухи*: лежачи на животику, невисоко піднімає і деякий час утримує голову (не менше 5 сек.).
5. *Підготовчий етап розвитку мовлення*: повторно промовляє деякі звуки.

3 місяці

1. *Зорові орієнтувальні реакції*: довготривале зорове зосередження у вертикальному положенні, дивиться на предмет чи обличчя дорослого протягом 30 сек. не рухаючись.
2. *Емоції та соціальна поведінка*: проявляє комплекс пожвавлення у відповідь на емоціональне спілкування з ним, дивиться на обличчя дорослого. Пожвавлення наростає і зберігається навіть після спілкування протягом 5 – 10 сек.
3. *Рухи руки*: випадково наштовхується руками на іграшки, що висять низько у ліжечку. Випрямляє руки і тягнеться до іграшки, намагається захопити і прослідковує очима за рухами руки.
4. *Загальні рухи*: лежить на животику, високо піднімає голову, опираючись на передпліччя (протягом 1 хв.). Утримує голову у вертикальному положенні (на руках у дорослого) протягом 30 сек. При підтримці під пахви міцно упирається обома ступнями в опору, коліна випрямляє.

4 місяці

1. *Зорові орієнтувальні реакції*: впізнає маму і близьких (радіє), уважно дивиться, іноді гулить і тягнеться. Незадоволений, коли дорослий відходить.
2. *Слухові орієнтувальні реакції*: чітко повертає голову в сторону звука, шукає і швидко знаходить очима джерело звука, дивиться на нього протягом 10 сек. По різному реагує на спокійну і танцювальну музику. Колискову слухає спокійно, Під час танцювальної музики спостерігається комплекс пожвавлення, який може зберігатися 5 – 10 сек. після припинення музики.
3. *Емоції та соціальна поведінка*: комплекс пожвавлення виникає часто і легко. Розглядає іграшки, слідкує за оточуючими, розглядає їх.
4. *Рухи руки*: розглядає і схоплює іграшки, які низько висять, штовхає їх, слідкує за ними поглядом (до 3 хвилин).
5. *Загальні рухи*: такі ж як минулого місяця.
6. *Підготовчий етап розвитку мовлення*: гулить сам або після звернення до нього дорослого.
7. *Навички і уміння у процесах*: під час годування притримує руками груди матері або пляшечку, якщо бачить пляшечку, то тягнеться до неї руками.

5 місяців

1. *Зорові орієнтувальні реакції*: відрізняє близьких людей від чужих. Якщо бачить знайомого – радіє, незнайомого – малюк хмуриться, може заплакати.
2. *Слухові орієнтувальні реакції*: визнає голос матері та близьких людей. До знайомого голосу прислуховується, шукає очима, повертається. Розрізняє ласкаву і строгу інтонацію по відношенню до нього. По різному реагує: на ласкаву інтонацію посміхається, на строгу – зосереджується, хмуриться, може заплакати.
3. *Емоції та соціальна поведінка*: радіє, коли з ним говорять, бере іграшку з рук, гулить.
4. *Рухи руки*: бере іграшку з рук, дивиться на іграшку, утримує іграшку в руках біля 30 сек.
5. *Загальні рухи*: одразу ж після того, як поклали на живіт, довго лежить на животі, піднявши корпус і опираючись на долоні випрямлених рук. Перевертається зі спини на живіт. Рівно і стійко стоїть при підтримці під пахви (не менше 1 хвилини).
6. *Підготовчий етап розвитку мовлення*: подовгу гулить після спілкування з дорослим і без видимих причин.
7. *Навички і уміння у процесах*: їсть з ложки, відкриває рот, коли ложка торкається губ. Їсть повільно.

6 місяців

1. *Зорові орієнтувальні реакції:* по різному реагує на своє і чужі імена – прислухається. Якщо називають чуже ім'я, не відволікається, спокійний. Почувши своє ім'я, радіє, швидко повертається в сторону дорослого, дивиться на нього.
2. *Рухи руки:* упевнено бере іграшки і довго займається з ними, перекладає з однієї руки в іншу (протягом 1 хв.). Кожна дитина діє своєрідно.
3. *Загальні рухи:* перевертається з живота на спину, слідкує за іграшкою, повзе вперед, підтягуючись на руках, рухається убік, переставляючи руки, може рухатися назад.
4. *Підготовчий етап розвитку мовлення:* вимовляє окремі склади, часто промовляє один склад («ба» чи «ма»), може повторити за дорослим один склад.
5. *Навички і уміння у процесах:* добре їсть з ложки, розкриває рот раніше, ніж ложка торкнеться губ. Може пити з чашки.

7 місяців

1. *Рухи руки і дії з предметами:* іграшкою стукає, перекладає, кидає, перекладає з руки в руку, стукає, кидає вниз (протягом 1 хв.).
2. *Загальні рухи:* добре повзає (багато, швидко, у різних напрямках), повзе за іграшкою, робить чіткі рухи ногами і руками.
3. *Підготовчий етап розвитку пасивного мовлення:* на питання: «Де...?» - знаходить поглядом предмет, повертається до предмету і хоче його взяти.
4. *Підготовчий етап розвитку активного мовлення:* подовгу лепече, повторно проговорює склади, слідкує за губами дорослого і через 1 – 2 хв. Повторює склади: «ба-ба», «ма-ма».
5. *Навички і уміння у процесах:* П'є з чашки, яку тримає дорослий.

8 місяців

1. *Емоції та соціальна поведінка:* дивиться на дії дорослих, сміється і лепече, повторює дії, копіює рухи.
2. *Рухи руки і дії з предметами:* іграшками займається довго і різноманітно з ними діє в залежності від їх властивостей: штовхає м'яч, катає, стукає, відкриває, виймає. Може копіювати деякі дії дорослого.
3. *Рухи загальні:* сам сідає, сидить і лягає, повертає голову, повертається на бік. Сидить прямо. Тримаючись руками за бар'єр, іде за іграшкою, переставляючи руки, переставним кроком. Просувається помало.
4. *Підготовчий етап розвитку пасивного мовлення:* на питання: «Де...?» - знаходить поглядом предмет, повертається до предмету і хоче його взяти. Знаходить 2 – 3 предмети на постійних місцях. За проханням дорослого показує дії «ладусі», «дай ручку».
5. *Підготовчий етап розвитку активного мовлення:* голосно, чітко і повторно вимовляє декілька складів.
6. *Навички і уміння у процесах:* їсть хліб, тримаючи його в руці, відкушує хліб. Простягає руки до чашки, притримує чашку руками.

9 місяців

1. *Слухові орієнтувальні реакції:* танцювальні рухи під танцювальну мелодію, тихо слухає спокійну мелодію.
2. *Рухи руки і дії з предметами:* з предметами діє різноманітно, в залежності від їх властивостей – гумову іграшку стискає, брязкальцем гримить, м'яч катає. Може виконувати лише одну дію.
3. *Рухи загальні:* Може пересуватися, тримаючись за опору однією рукою. Робить два – три переходи.
4. *Підготовчий етап розвитку пасивного мовлення:* на питання: «Де...?» - знаходить поглядом декілька знайомих предметів у різних місцях, незалежно від їх постійного місцезнаходження. Знає своє ім'я і на нього реагує, якщо кличуть, то повертається, йде до того, хто кличе. На чуже ім'я не реагує.
5. *Підготовчий етап розвитку активного мовлення:* копіює дорослого, повторюючи за ним склади, слухає, слідкує за рухом губ дорослого, повторює склади одразу або за 1 – 2 хв.

6. *Навички і уміння у процесах*: чітко спрямовує руки до чашки, бере її двома руками. Якщо дорослий перестане підтримувати чашку, малюк її кине. Формується навик охайності. Спокійно і адекватно реагує на пропозицію дорослого сісти на горшечок. Сидя на горшечку лепече, посміхається. Результат часто позитивний.

10 місяців

1. *Емоції та соціальна поведінка*: повторює дії дорослого, посміхається йому, радіє коли з ним граються.
2. *Рухи руки і дії з предметами*: самостійно і на прохання дорослого виконує різні дії з предметами: відкриває – закриває, катає, виймає і вкладає. Може виконати прохання не до кінця, відволікається.
3. *Рухи загальні*: йде, тримаючись за перила однією рукою. Йде вперед з підтримкою дорослого за дві руки. Крокує однією ногою приставним кроком.
4. *Підготовчий етап розвитку пасивного мовлення*: на прохання: «Дай...» знаходить знайомий предмет і дає його дорослому.
5. *Підготовчий етап розвитку активного мовлення*: наслідуючи дорослого, повторює нові склади, яких ще не було у мові.
6. *Навички і уміння у процесах*: закріплюються набуті уміння.

11 місяців

1. *Емоції та соціальна поведінка*: радується появі іншої дитини, підходить до дитини, лепече, починає діяти з нею, або поряд.
2. *Рухи руки і дії з предметами*: оволодіває новими діями з предметами і починає виконувати їх за проханням дорослого. Дію завершує. Може виконати дві дії – знімає кільця з пірамідки, будує будиночок із кубиків.
3. *Рухи загальні*: стоїть самостійно, відривається від опори і стоїть 5 сек., ноги розставлені, руки балансують. Робить перші самостійні кроки, опускає опору, робить два-три кроки, потім сідає чи шукає опору.
4. *Розвиток пасивного мовлення*: за словесною інструкцією виконує вивчені дії (годує котика, водить ляльку). З'являються перші узагальнення у мові: на прохання дорослого дасть ту ляльку, яку бачить серед іграшок, усі машинки, м'ячі. Знаходить дві – три іграшки одного виду і дає їх.
5. *Розвиток активного мовлення*: вимовляє перші слова-означення: «мама, ав-ав, бі-бі, дай». Вимовляє одне – два слова за дорослим, повторює слова за дорослим.

12 місяців

1. *Зорові орієнтувальні реакції*: розрізняє предмети за формою. Може відрізнити кульку від кубика. Упізнає на фото знайомого дорослого, сміється, торкає її, повертається до дорослого. Може назвати дорослого, зображеного на фото.
2. *Емоції та соціальна поведінка*: дуже радіє, сміється, коли з ним граються, лепече, дає іграшки, каже: «На».
3. *Рухи руки і дії з предметами*: самостійно, без вказівок дорослого виконує вивчені дії з предметами (годує ляльку, катає машинку). Переносить дії, вивчені з одним предметом на інші (водить, годує, колише ляльку, собачку, ведмедика).
4. *Рухи загальні*: ходить самостійно без опори, може повернутися, змінити напрям. Проходить біля 3 метрів.
5. *Розвиток пасивного мовлення*: розуміє назви декількох предметів, імена дорослих, виконує окремі доручення («знайди, принеси, віддай, поклади на місце»). Розуміє слово «не можна». Почувши це слово, одразу чи після повторення перестає робити те, що забороняють.
6. *Розвиток активного мовлення*: легко повторює склади. Вимовляє 5 – 6 простих слів. Називає предмети словами, повторює назви за дорослим.

Лабораторна робота 2

Виконання методики «Вивчення розвитку образу «Я» у немовляти»

Мета: дослідження часу появи та особливостей виявлення образу «Я» у немовлят на основі аналізу їх суб'єктивних реакцій та здатності малюків до упізнання себе у дзеркалі.

Експериментальний матеріал: дзеркало, кольорова хустинка, яскрава іграшка.

Хід виконання: експеримент проводиться індивідуально з дітьми 4 вікових груп (2 – 4 міс., 4 – 6 міс., 6 – 9 міс., 9 – 14 міс.). Дослідження включає 5 різних експериментальних ситуацій.

Дитина знаходиться перед дзеркалом.

Ситуація 1 – реєструють особливості вільної поведінки дитини.

Ситуація 2 – на лоб дитини попередньо, непомітно для неї, помадою наносять пляму діаметром 2 см. (до початку ситуації 3 пляму витирають).

Ситуація 3 – дитині на голову одягають кольорову хустинку (до початку ситуації 4 хустинку знімають).

Ситуація 4 – дитина знаходиться перед дзеркалом, зі спини до неї підходить знайомий дорослий.

Ситуація 5 - дитина знаходиться перед дзеркалом, позаду, над її плечима, розміщують яскраву незнайому іграшку.

Обробка результатів: Показники експресивних проявів і поведінки заносять до таблиці:

Показники експресивних проявів, адресованих власному дзеркальному відображенню

Вік дітей	Характеристика експресивних проявів			
	Радісна посмішка	Здивування	Тривога	Незадоволення, переляк

Порівнюють кількісні показники експресивних проявів і поведінки немовлят різного віку. На основі аналізу суб'єктивних реакцій малюків робиться висновок про час появи та особливості прояву у немовлят образу «Я».

Лабораторна робота 3

Виконання методики О.Залужного «Спостереження за дошкільниками для виявлення уміння співпрацювати з партнером іншого віку».

Мета: виявлення типу переважаючої поведінки дошкільників у спілкуванні з дітьми іншого віку. Вибір найбільш доцільного способу реєстрації отриманих результатів.

Хід виконання: насамперед студенти ознайомлюються з поясненням щодо роботи з методикою. Запропонована нижче схема спостереження, складена ще у 30-ті роки минулого століття дослідником міжособистісних взаємин дошкільників О.Залужним, дозволяє досить ефективно проаналізувати особливості взаємодії дошкільників у різновіковій групі дитячого садка. Сукупність конкретних вербальних актів і невербальних дій має чітке співвідношення із наступними типами поведінки:

I. Асоціальна (уникнення спілкування, ігнорування, реакція протесту).

II. Антисоціальна (агресія).

III. Пасивно-соціальна (спілкування без предметної взаємодії, копіювання, наслідування інших).

IV. Активно-соціальна (керівництво, співробітництво).

Спостерігаючи за ігровою діяльністю, дослідник реєструє у відповідному бланку спостереження (див. таблиця 1.2) наявність окремих реакцій, сумує число їх проявів у межах того чи іншого типу поведінки і порівнює з аналогічними характеристиками інших членів групи.

Студентам пропонується зробити висновок, розглянувши у ньому такі питання:

1. Які утруднення можливі у проведенні спостереження за даною схемою?
2. У яких випадках доцільно реєструвати дані, використовуючи знакову систему?
3. Як виконати інтерпретацію даних?
4. У чому основний недолік схеми реєстрації даних у методиці О.Залужного?
5. Які би Ви внесли зміни до даної схеми реєстрації даних спостереження?

Таблиця 1.2

Об'єкт спостереження				№ п/п	Дія	Тип поведінки	Мовлення	№ п/п	Об'єкт спостереження			
а	б	в	г						а	б	в	г
				1	Відвертається	I	Ніє	1				
				2	Утікає		Плаче	2				
				3	Захищається		Кличе на	3				

							допомогу						
			4	Руйнує	II		Погрожує	4					
			5	Віднімає			Вимагає	5					
			6	Доганяє			Дражниться	6					
			7	Б'є			Свариться	7					
			8	Відходить до інших	III		Бесідує	8					
			9	Вітає жестом			Вітає вербально	9					
			10	Старається забрати			Просить	10					
			11	Переслідує	IV		Інструктує	11					
			12	Ласкаві жести			Ласкаві слова	12					
			13	Допомагає			Інформує	13					
			14	Допомагає			Радить	14					
			15	Виправляє			Критикує	15					
			16	Виявляє ініціативу			Кличе до співпраці	16					

Лабораторна робота 4

Написання програми стандартизованого спостереження за самостійно сформульованою гіпотезою.

Мета: вдосконалити дослідницькі уміння студентів, переконати у необхідності планування і документального оформлення психологічного дослідження.

Хід виконання. Розгляньте приблизну схему стандартизованого спостереження (див. таблиця 1.3). Сформулюйте власну гіпотезу і, використовуючи запропоновану схему, складіть максимально повну програму дослідження. Розкажіть, як її виконати практично.

Таблиця 1.3

№ з/п	Характер діяльності дослідника	Примітки
1	Визначення цілі спостереження. (Навіщо дослідження відбувається?)	
2	Вибір об'єкта досліджень. (Який індивід чи яка група підлягає вивченню?)	
3	Уточнення предмету дослідження. (Які саме сторони поведінки розкривають зміст психічного феномена, що досліджується?)	
4	Планування ситуацій спостереження. (У яких випадках предмет дослідження виявить себе найбільш виразно?)	
5	Підбір способу спостереження, який щонайменше впливає на об'єкт і найкраще забезпечує збір необхідної інформації. (Як спостерігати?)	
6	Встановлення тривалості загального часу дослідження і числа досліджень. (Скільки часу спостерігати?)	
7	Вибір способів реєстрації досліджуваного матеріалу. (Як фіксувати?)	
8	Прогнозування можливих помилок спостереження і пошук можливостей їх попередження.	
9	Проведення пробного сеансу спостереження, необхідного для уточнення дій і виявлення організаційних недоліків.	
10	Уточнення і виправлення програми спостереження.	
11	Проведення спостереження.	
12	Обробка та інтерпретація отриманих даних.	

Висновок. Група обговорює виконані завдання, відповіді доповнюються, аналізуються помилки. Студенти роблять висновок про необхідність попереднього планування усіх етапів наукового спостереження.

Самостійна робота. Провести спостереження за власно вибраною темою, сформулювати гіпотезу і написати звіт згідно схеми, розробленої у попередньому завданні.

Тема 3. Експеримент.

I. Обговорення теоретичних питань.

1. Експеримент як основний метод психологічного дослідження.
2. Види експериментів.
3. Основні етапи експериментального дослідження.
4. Причини спотворення експериментальних даних.
5. Експериментальна вибірка.

II. Основні поняття теми: експеримент; змінна; гіпотеза; види експерименту (лабораторний і природний; констатуючий і формуючий; пошуковий, відтворюючий уточнюючий, критичний); квазіексперимент; артефакти (ефект плацебо, ефект Хоторна, ефект Пігмаліона, ефект аудиторії, ефект первинності); вибірка; популяція.

III. Завдання для поглиблення теоретичних знань.

Завдання 1

Охарактеризуйте наведені нижче приклади експериментальних досліджень за усіма можливими класифікаційними параметрами. Виділіть суттєві ознаки різних видів експерименту. Аргументуйте свою думку фрагментами тексту.

Приклад 1

У відомому експерименті «Дитина Ікс» дорослих людей розподілили на три групи і попросили погратися з дітьми різної статі, які були одягнені у однаковий одяг жовтого кольору. Одним дорослим говорили, що діти – дівчатка. Учасники групи пропонували малечкам бавити ляльок і описували їх як ніжних і ласкавих. Другій групі говорили, що діти – хлопчики. Дорослі пропонували їм пограти у футбол і описували як вольових і стійких. Третій групі нічого не говорили і вони поводитися з дітьми згідно своїх здогадок. Стаття при цьому вгадувалась хіба що випадково.

Приклад 2

О.Запорожець розпитував дошкільників про маловідомі їм фізичні явища, зокрема, чому одні предмети плавають на воді, а інші тонуть. Отримавши досить фантастичні відповіді, дослідник запропонував дітям кинути у воду різні речі (маленький залізний цвяхок, великий дерев'яний брусок). Попередньо діти вгадували, попливе предмет чи ні. Після достатньої кількості спроб діти почали мислити послідовно і логічно. У них з'явилась здатність до найпростіших форм індукції і дедукції.

Приклад 3

В експериментах С. Мілграма одна особа чи група у складі 2, 3, 4, 5 або 15 чоловік зупинялись посеред людного нью-йоркського тротуару і дивилися догори. Природно, що під час цього круг них збирались люди і також дивились догори. Виявилось, що відсоток приєднаних значно зростав після збільшення групи до 5 осіб.

Завдання 2

Прочитайте фрагмент експериментального дослідження і визначте суттєві ознаки таких видів змінних, як: незалежна, залежна, проміжна, контролююча. Сформулюйте висновок про важливість врахування усіх можливих видів змінних під час планування експерименту.

До динамометра був прив'язаний канат, інший кінець якого закріпили у протилежній стіні. Людина з зав'язаними очима повинна була щосили тягнути канат. Відповідно відхилення стрілки приладу фіксувалася сила прикладеного зусилля. Під час другого етапу експерименту людина знову тягнула канат одна. Але при цьому штучно була створена ілюзія, що з нею працює ціла група. Виявилось, що досліджувані, які знали, що працюють одні, прикладали зусиль на 18% більше, ніж у тому випадку, коли думали, що їм допомагає група.

Завдання 3

Прочитайте короткий виклад експериментального дослідження мимовільної пам'яті дошкільників. Сформулюйте інструкцію відповідно для дітей 4 років та 7 років. Зробіть висновок про необхідність встановлення доброзичливих стосунків з досліджуваним та важливість написання інструкції відповідно віку досліджуваного.

В експерименті дітям дошкільного віку (від 4 до 7 років) зачитували 15 слів, після чого дітей просили повторити почуті слова. Потім цим же дітям давали набір малюнків (із зображенням окремих предметів) і пропонували до кожного слова, яке будуть називати (слова уже були інші), підібрати малюнок, що допоміг би краще запам'ятати це слово. Потім малюнки прибирали і дітям пропонували відтворити слова уже без них.

Завдання 4

Детально проаналізуйте фрагмент формуючого експерименту. Виявіть основну помилку дослідника і розробіть стратегію уникнення помилок у психологічних експериментах такого типу.

Під час практики студенту педагогічного факультету потрібно було вивчити психологічні особливості класифікації вербального матеріалу учнями 2-го, 4-го і 6-го класів. Дослідження студент проводив індивідуально з кожним учнем за однаковою схемою. Кожній дитині пропонували 36 малюнків у вигляді матриці 6 x 6 із зображенням різних предметів (годинник, лінійка, автобус, парасоля тощо). Досліджуваного просили відібрати малюнки, які, на його думку, чимось схожі між собою (малюнків можна було брати необмежену кількість). Після кожного завершеного етапу завдання дитині пропонували пояснити, що подібного у відібраних малюнках. Далі, із тих малюнків, які залишилися, дитину просили відібрати іншу групу схожих предметів.

Зробіть висновок, давши відповідь на питання:

- 1. Виділіть у експерименті незалежні змінні, залежні змінні та неконтрольовані умови, які можуть вплинути на результати експерименту.*
- 2. Який основний недолік описаної схеми може призвести до систематичної помилки дослідника?*
- 3. Запропонуйте інший варіант організації даного експерименту, який би був вільний від систематичний помилок.*

IV. Завдання для розвитку дослідницьких умінь.

Лабораторна робота 1

Виконання методики «Дослідження індивідуальних особливостей уяви»

Мета: визначення рівня складності уяви, гнучкості або ригідності уяви, ступеня її стереотипності чи оригінальності.

Експериментальний матеріал: три аркуші паперу розміром 10 x 16 см без клітинок чи ліній, олівець і секундомір. На першому аркуші посередині зображено контур кола діаметром 2,5 см; на другому аркуші, також посередині, зображено контур рівнобічного трикутника з довжиною сторони 2,5 см; на третьому — контур квадрата з довжиною сторони 2,5 см.

Хід виконання: Дане експериментальне дослідження проводять як з однією особою, так і з групою. Краще, щоб група була невеликою — до 15 осіб. В іншому разі досліднику потрібно пильнувати, щоб ніхто до кінця тестування не розмовляв і не показував своїх малюнків іншим.

Експеримент проводиться у три етапи. На першому етапі досліджуваному дають аркуш із зображенням на ньому контуром кола, на другому — трикутника і на третьому — квадрата. Кожному етапу дослідження передують зачитування інструкції.

Інструкція: «Використовуючи зображений на цьому аркуші контур геометричної фігури, зробіть малюнок. Якість малювання значення не має. Спосіб використання контуру застосовуйте на свій розсуд. За сигналом «Стоп!» малювання припиніть». Час малювання має тривати одну хвилину.

Інтерпретація результатів: Опрацювання результатів і визначення рівнів розвитку уяви, гнучкості чи ригідності, а також оригінальності або стереотипності проводять шляхом зіставлення змісту й аналізу всіх трьох малюнків.

Визначення рівня складності уяви. Складність уяви констатується за найбільш складним із трьох малюнків. Можна користуватися шкалою, яка дає можливість встановлювати п'ять рівнів складності. **Перший рівень:** контур геометричної фігури використовується як основна деталь малюнка, сам малюнок простий, без доповнень, і є однією фігурою. **Другий рівень:** контур використано як основну деталь, але сам малюнок має додаткові частини. **Третій рівень:** контур

використано як основну деталь, а малюнок має певний сюжет, при цьому може бути введено додаткові деталі. **Четвертий рівень:** контур геометричної фігури залишається і далі основною деталлю, проте малюнок — це вже складний сюжет з доповненням фігурками та деталями. **П'ятий рівень:** малюнок має складний сюжет, в якому контур геометричної фігури використано як одну з деталей.

Визначення гнучкості уяви і ступеня фіксованості образів уявлень. Гнучкість уяви залежить від фіксованості уявлень. Ступінь фіксованості образів визначають за кількістю малюнків, які мають один і той же сюжет. Уява буде гнучкою, коли фіксованість образів в уявленні не відбивається в малюнках, тобто всі малюнки виконано на різні сюжети і вони охоплюють як внутрішню, так і зовнішню частини контуру геометричної фігури. **Фіксованість** уявлень *слабка*, а гнучкість уяви середня, якщо два малюнки мають один і той самий сюжет. **Сильна фіксованість** образів в уявленні та негнучкість чи ригідність уяви характеризуються за малюнками з одним сюжетом. Якщо всі малюнки мають однаковий сюжет незалежно від рівня їхньої складності — це ригідна уява. **Ригідність** уяви може спостерігатися і тоді, коли немає або є слабкою фіксація образів в уявленні, але малюнки виконано виключно всередині контурів геометричних фігур. У цьому разі увага досліджуваного фіксується на внутрішньому просторі контуру.

Визначення ступеня стереотипності уяви. Стереотипність визначається за змістом малюнків. Якщо зміст малюнків типовий, то уява вважається, як і сам малюнок, стереотипною, якщо ж зміст нетиповий, оригінальний — то творчою. **До типових малюнків** належать малюнки з такими сюжетами: **з контуром кола:** сонце, квітка, людина, обличчя людини, голова зайця, циферблат або годинник, колесо, глобус, снігова баба; **з контуром трикутника:** трикутник і призма, будинок і дах, піраміда, людина з головою-трикутником чи з таким же тулубом, лист, дорожній знак; **з контуром квадрата:** людина з квадратною головою чи з таким же тулубом, робот, телевізор, дім, вікно, акваріум, серветка, лист. Ступінь стереотипності можна диференціювати за рівнями. Високий ступінь стереотипності констатується тоді, коли всі малюнки мають типовий сюжет. Малюнок вважається **оригінальним**, а уява творчою, коли немає стереотипності, коли всі малюнки виконано на нетипові сюжети.

Отримані результати важливо співвіднести з тим, наскільки досліджуваний був захоплений процесом дослідження та з його установками. З цією метою використовують дані самозвіту. У першу чергу потрібно звернути увагу на тих, хто має ригідність уяви. Вона може бути наслідком пережитих стресів та афектів. Дуже часто, хоча і не завжди, люди, котрі всі малюнки розміщують тільки всередині контурів геометричних фігур, мають деякі психічні проблеми. Ці малюнки не обговорюють у групі.

Особи з п'ятим рівнем складності уяви, з якісним виконанням малюнків, у яких немає стереотипності, здебільшого схильні до художньої діяльності (графіка, живопис, скульптура). Ті, що схильні до технічних наук, креслення, до логіки чи філософії, можуть зображати певні абстракції або геометричні фігури. На відміну від них, особи з гуманітарною спрямованістю полюбують сюжети, пов'язані з різноманітною діяльністю, малюють людей, обличчя чи антропоморфні предмети. Під час обговорення результатів тестування та складання рекомендацій треба встановити умови, які сприяють переборенню стереотипності, розвитку творчості.

Лабораторна робота 2

Виконання методики «Мисленнєві операції»

Мета: дослідити здатність до узагальнення й абстрагування, виявити уміння виділяти суттєві ознаки предметів.

Експериментальний матеріал: аркуш для записів, ручка, секундомір.

Хід виконання: Експериментатор пропонує досліджуваним послідовно прочитати 20 рядків слів, зауваживши, що у кожному рядку написано 5 слів, із яких 4 можна об'єднати в одну групу і дати їй назву. Одне слово до цієї групи не належить, його потрібно знайти і викреслити.

Текст:

1. Стіл, стілець, кувати, підлога, шафа.
2. Молоко, сало, вершки, сметана, сир.
3. Черевики, чоботи, шнурки, валянки, капці.
4. Солодкий, гарячий, кислий, гіркий, солоний.
5. Молоток, кліщі, пила, гвіздок, сокира.

6. Береза, сосна, дерево, дуб, ялина.
7. Літак, візок, людина, човен, велосипед.
8. Василь, Федір, Іванов, Семен, Петро
9. Сантиметр, метр, кілометр, кілограм, міліметр.
10. Токар, учитель, лікар, книга, космонавт.
11. Глибокий, високий, світлий, низький, мілкий.
12. Дім, мрія, машина, корова, дерево.
13. Швидко, незабаром, поступово, квапливо, поспіхом.
14. Невдача, хвилювання, поразка, провал, крах.
15. Ненавидіти, зневажати, розуміти, обурюватися, протистояти.
16. Успіх, невдача, удача, виграш, спокій.
17. Сміливий, хоробрий, рішучий, злий, відважний.
18. Футбол, волейбол, хокей, плавання, баскетбол.
19. Грабування, вбивство, землетрус, підпал, напад.
20. Олівець, ручка, рейсфедер, фломастер, чорнила.

Інтерпретація результатів: Якщо досліджуваний виконує перші декілька завдань, а далі помиляється, або він правильно вирішує завдання, але не може своє рішення пояснити, підібрати назву групі предметів, то можна зробити висновки про недостатній рівень розвитку його абстрактного мислення. Якщо досліджуваний пояснює причину поєднання предметів в одну групу не за їх родовими або категоріальними ознаками, а за ситуаційними категоріями, то це показник конкретного мислення, невміння будувати узагальнення за суттєвими ознаками предметів.

Лабораторна робота 3

Виконання методики «Визначення рівня домагань особистості».

Мета: Виявлення рівня домагань особистості та встановлення взаємозалежності самооцінки особистості і рівня домагань.

Хід виконання:

1. Експериментатор пропонує досліджуваним поставити в таблицю поряд із номером 1 кількість знаків «*», які, на їх думку, вони зможуть написати за 20 секунд. За командою експериментатора студенти починають і завершують роботу. Кількість знаків «*» підраховується і фіксується.
2. Повторити експеримент.
3. Повторити експеримент, але на цей раз експериментатор (не попереджуючи студентів) дає сигнал про завершення роботи за 16 секунд.
4. Повторити експеримент. Час роботи – 20 секунд.

1																			
2																			
3																			
4																			

Інтерпретація даних: Рівень домагань (РД) – це рівень труднощів, який досліджуваний ставить за мету досягнути, базуючись на оцінці своїх можливостей.

$$РД = \{(РД2 - РД1) + (РД3 - РД2) + (РД4 - РД3)\} : 3$$

У формулу потрібно підставити прогноз результату на кожному етапі дослідження. Отримані дані свідчать про:

5 і більше балів – нереально високий рівень домагань

3 – 4,9 балів – високий рівень домагань

2,5 – 2,9 балів – рівень домагань у нормальних межах

1,5 – 2,4 балів – низький рівень домагань

1,4 бали і менше – нереально низький рівень домагань

Підсумок: Використовуючи результати власних досліджень, потрібно зробити висновок про взаємозалежність самооцінки особистості і рівня домагань.

Лабораторна робота 4

Виконання методики «Вивчення швидкості переключення уваги».

Мета: Визначення рівня переключення уваги. Виявлення причин, які призводять до розбіжностей у швидкості переключення уваги під час навчальної діяльності.

Хід виконання: Експериментатор зачитує досліджуваному інструкцію, видає тестовий бланк і фіксує час виконання завдання.

Інструкція: Вам потрібно послідовно виконати три завдання методики.

1. Намалюйте три рядки трикутників основою вверху. (Трикутники повинні бути однакові за розміром і їх повинна бути однакова кількість у кожному із трьох рядків).
2. Намалюйте три рядки трикутників основою вниз.
3. Намалюйте шість рядків трикутників, чергуючи їх таким чином: перший рядок – основою вверху, другий – вниз тощо.

Інтерпретація результатів: Висновок про індивідуальні особливості швидкості переключення уваги можна зробити, враховуючи наступне пояснення до виконання методики: робота, виконана під час 1 і 2 етапу разом дорівнює за обсягом роботі, яку Ви виконали під час третього етапу. Але час, за який Ви виконали 1 і 2 завдання може бути відмінним від часу, який Ви витратили на виконання 3-го. Різниця між ними – це і буде Ваш показник переключення уваги. Зростання помилок у третьому етапі – показник важкості переключення уваги.

Лабораторна робота 5

Мета: Дослідження явища післядії у аналізаторі

Обладнання: Білий екран, паперові квадрати зеленого, червоного, синього, жовтого кольорів 15 × 15 см з чорною крапкою посередині.

Хід виконання: Експериментатор прикріплює посередині білого екрану один із кольорових квадратів. Досліджувані повинні протягом 20 – 40 секунд повинні фіксувати чорну крапку, що знаходиться посередині кольорового квадрата. Після демонстрації квадрат забирають. Досліджувані продовжують дивитись на екран, поки на ньому не з'явиться тінь квадрата. У зошитах досліджувані записують колір квадрата, що демонструвався, та кольоровий тон, що виникає після дії подразника.

Аналіз результатів: Припинення дії подразника не викликає миттєвого припинення процесу подразнення у рецепторі і збудження у коркових частинах аналізатора. Спостережуване явище має назву «послідовний контраст».

Лабораторна робота 6

Мета: Визначення переважаючого виду пам'яті.

Хід виконання: Дослід складається з трьох етапів (А, Б, В).

А. Експериментатор зачитує 10 слів: *літак, лампа, яблуко, олівець, гроза, качка, млин, папуга, листок, обруч*. Досліджувані уважно слухають, запам'ятовують, а потім у будь-якому порядку записують слова, які запам'ятали.

Б. Через кожні 5 секунд експериментатор демонструє досліджуваним 10 карток, на яких чітко написані слова: *чайник, ніж, метелик, свічка, тачка, колода, журнал, малина, хомут, дошка*. Досліджувані запам'ятовують слова, а потім у будь-якому порядку записують їх.

В. Експериментатор зачитує слова: *пароплав, собака, парта, чоботи, наука, калач, гай, гриб, жарт, жовнір*. Досліджувані пошепки повторюють їх, «записують» спочатку в повітрі, а потім — у зошиті.

Після проведення трьох етапів дослідження експериментатор повторює слова кожної серії, а досліджувані зазначають у своїх зошитах слова, які були правильно ними відтворені.

Обробка результатів: Підраховують результати кожного етапу, порівнюють їх та визначають на цій основі тип пам'яті, який переважає у кожного з досліджуваних. Результати заносять до таблиці.

Тип пам'яті	Кількість слів у рядку (а)	Кількість утриманих у пам'яті слів (Б)	Коефіцієнт пам'яті (с = Б:а × 100)
Слухова			
Зорова			
Моторно-слухова			

Лабораторна робота 7

Мета: Дослідження об'єму логічної та механічної пам'яті.

Хід виконання: Експериментатор читає досліджуваним пари слів першого ряду. Після 10-секундної перерви він повторює перше слово кожної пари, а досліджувані повинні згадати і записати друге слово кожної пари. Аналогічна робота проводиться зі словами другого ряду. (Примітка: між словами першого ряду існують смислові зв'язки, у другому вони відсутні).

Перший ряд: лялька — грати; курка — яйце; ножиці — різати; кінь — сани; книга — учитель; метелик — муха; щітка — зуби; барабан — музикант; сніг — зима; півень — кричати; чорнило — зошит; корова — молоко; потяг — їхати; груша — компот; лампа — вечір.

Другий ряд: жук — крісло; гребінь — земля; компас — клей; дзвіночок — стріла; синиця — сестра; лійка — трамвай; мухомор — диван; гребінка — вітер; черевики — самовар; графин — брати; сірник — вівця; терка — море; капелюх — бджола; риба — пожежа; пилка — яєчня.

Обробка результатів: Результати дослідження заносять до таблиці.

Об'єм смислової пам'яті			Об'єм механічної пам'яті		
Кількість слів першого ряду (а)	Кількість слів, що запам'яталися (б)	Коефіцієнт смислової пам'яті $C1 = б:а \times 100$	Кількість слів другого ряду (а)	Кількість слів, що запам'яталися (б)	Коефіцієнт механічної пам'яті $C2 = б:а \times 100$

Лабораторна робота 8

Мета: Дослідження впливу емоцій на запам'ятовування.

Необхідний матеріал: ряд слів (нейтральних та емоційно забарвлених): *морок, мелодія, модний, смуток, страх, творчість, ритм, любов, тривога, гнів, захват, крик, гра, біль, заздрість, іспит, тьмянний, фасон, замок, вовна, гудзик, зачіска, площина, скло, залік, пальто, береза, берег, пісок, шарф, пляма.*

Хід виконання: Досліджуваний ділить чистий аркуш паперу на дві частини по вертикалі. Потім прослуховує слова і записує їх таким чином: ліворуч пише слова, які, на його думку, мають емоційне забарвлення, праворуч — нейтральні слова. Після виконання цього завдання досліджуваний відкладає цей аркуш паперу, а на чистому (розділивши його, як і в попередньому випадку, на дві частини) по пам'яті відтворює слова, дотримуючись свого поділу на емоційні і нейтральні.

Обробка результатів: Підраховують загальну кількість слів на першому й другому аркушах (емоційно забарвлені й нейтральні слова підраховують окремо). Потім підраховують співвідношення (для кожної групи слів окремо) між кількістю правильно відтворених слів і загальною кількістю слів кожної групи. Зазвичай дріб для емоційно забарвлених слів є більшим, ніж для нейтральних.

Тема 4. Тестування

I. Обговорення теоретичних питань.

1. Історія розвитку методу тестів.
2. Суть і особливості тестування.
3. Основні характеристики якостей виміру.
4. Види психодіагностичних тестів.

II. Основні поняття теми: тест; тестування; стандартизованість; надійність; типи надійності (ретестова надійність, надійність частин тесту, надійність паралельних форм); валідність; типи валідності (змістовна, конструктивна, критеріальна, емпірична); види тестів (орієнтовані на статистичну норму, критеріально-орієнтовані, інтелекту, здібностей, досягнень, особистісні, міжособистісні, вербальні, образні, практичні, комбіновані, бланкові, апаратурні, малюнкові і усні швидкості, результативності).

III. Завдання для поглиблення теоретичних знань.

Завдання 1

Розгляньте приклади завдань із вільною формою відповідей у тестах навчальних досягнень. Працюючи в мікрогрупах, самостійно складіть і запишіть по три приклади до кожного типу тестових завдань.

Завдання із вільною формою відповідей передбачають самостійне формулювання досліджуваними своїх відповідей:

1. Короткі відповіді на запитання.
 - Як називається група, поведінка членів якої стає для людини взірцем?
 - З допомогою якого поняття можна виявити бажання члена групи бути таким, як усі?
 - Який це стиль управління групою, коли керівник усі рішення приймає одноосібно?
2. Доповнення текстів, малюнків, ряду чисел.
 - Соціальна фацілітація – це ... якості роботи індивіда внаслідок присутності ...
 - Бажання людей обов'язково діяти ... волі ... називають нонконформізмом.
 - За рівнем узгодження інтересів учасників малі групи поділяють на і
3. Мікротвори, обговорення заданої теми.
 - Як ви можете пояснити рядки листа лорда Честерфільда сину, написані декілька століть тому: «До людей, які передають плітки, потрібно ставитись як до приховувачів краденого, яких вважають такими ж негідниками, як і злодіїв». Наскільки цей вислів актуальний у наш час? Обґрунтуйте свою думку.

Завдання 2

Розгляньте приклади завдань із закритою формою відповідей у тестах навчальних досягнень. Працюючи в мікрогрупах, самостійно складіть і запишіть по три приклади до кожного типу тестових завдань.

Завдання з закритою формою відповіді пропонують досліджуваним вибір правильних відповідей із наявних:

1. Альтернативні відповіді, які мають лише два варіанти.
 - Конформізм виявляється, якщо людина змінює свою позицію у відповідності із думкою більшості групи: а) так; б) ні.
 - Паніка зазвичай виникає внаслідок дії: а) зараження; б) навіювання.
2. Завдання з вибором відповіді.
 - Лише одне слово з перерахованих точно співвідноситься з поняттям конформізм: а) впертість; б) слабкість; в) помилковість; г) пристосування?
 - Мимовільна передача емоційного стану від одних членів групи іншим у соціальній психології називається: а) зараженням; б) навіюванням; в) копіюванням; г) переконанням.
3. Визначення взаємозв'язків, співвідносності. Такі завдання включають два списки, різні за об'ємом, між якими потрібно графічно встановити зв'язок чи відповідність.
 - Вкажіть відповідним поєднанням чисел, який з учених опублікував наукову працю. Одному автору відповідає лише одна назва.

Учений	Наукова праця	Взаємовідповідність
1. Альфред Біне	1. Що таке психологія	
2. Жан Піаже	2. Особливості психічного розвитку дітей 6 років	
3. Зигмунд Фрейд	3. Введення в психоаналіз	
4. Жан Годфруа	4. Соціометрія	
5. Якоб Морено	5. Психологія інтелекту	
6. Давид Ельконін	6. Експериментальне дослідження інтелекту	
7. Джон Уотсон		
8. Роберто Ассаджиолі		

- В одному стовпчику наведені імена вчених, у другому – найменування розроблених ними теорій. Встановіть зв'язок, поєднавши їх стрілками. При цьому деякі імена зостануться зайвими.

Автор	Теорія
К.Роджерс	Теорія розвитку сприймання
О.Запорожець	Теорія статистичних рішень
А.Вальд	Метод середньої помилки

Г.Фехнер Я.Морено Т.Рібо А.Маслоу	Соціометричний метод Закон зворотного розвитку пам'яті
--	---

IV. Завдання для розвитку дослідницьких умінь.

Лабораторна робота 1

Виконання методики «Опитувальник ЕРІ (за Г.Айзенком)»

Мета: виявити, які основні властивості темпераменту визначають динаміку психічної діяльності та утворюють структуру, що характеризує тип темпераменту.

Інструкція: Вашій увазі пропонується особистісний опитувальник Г.Айзенка, призначений для виявлення типу темпераменту. На кожне питання Ви повинні відповісти «так» чи «ні», у залежності від того, що більше відповідає Вашим особистісним якостям. Не можна залишати питання без відповіді. Найбільш цікавою є Ваша перша реакція.

Текст опитувальника:

1. Чи любиш ти шум і метушню навколо себе?
2. Чи часто ти маєш потребу в друзях, які могли би тебе підтримати?
3. Чи завжди ти швидко знаходиш відповідь, коли тебе про щось запитують?
4. Чи буває так, що тебе щось дратує?
5. Чи часто в тебе змінюється настрій?
6. Чи правда, що тобі приємніше проводити час з книжками, ніж з товаришами?
7. Чи часто тобі заважають заснути всілякі думки?
8. Ти завжди робиш так, як тобі говорять?
9. Чи любиш ти пожартувати над іншими?
10. Ти колись почував себе нещасним, хоч ніякої особливої причини для цього не було?
11. Чи можеш ти про себе сказати, що ти весела людина?
12. Ти колись порушував правила поведінки в школі?
13. Чи правда те, що ти часто буваєш роздратованим?
14. Чи подобається тобі все робити у швидкому темпі?
15. Чи хвилюєшся ти через різні страшні події, які могли б статися, але не сталися?
16. Тобі можна довірити будь-яку таємницю?
17. Чи можеш ти без особливого напруження внести жвавість у нудну компанію?
18. Чи буває так, що в тебе без усякої причини виникає сильне серцебиття?
19. Чи зазвичай ти робиш перший крок для того, щоб з кимось подружитись?
20. Ти говориш коли-небудь неправду?
21. Ти засмучуєшся, коли критикують тебе або твою роботу?
22. Ти часто жартуєш і розповідаєш смішні історії своїм друзям?
23. Ти часто відчуваєш себе втомленим?
24. Ти завжди спочатку робиш домашнє завдання, а потім все інше?
25. Ти зазвичай веселий і всім задоволений?
26. Ти часто ображаєшся?
27. Ти дуже любиш спілкуватися з іншими людьми?
28. Чи завжди ти виконуєш прохання рідних допомогти по господарству?
29. У тебе буває запаморочення?
30. Чи буває так, що твої дії і вчинки ставлять інших людей в незручне становище?
31. Ти часто відчуваєш, що тебе щось дратує?
32. Ти любиш вихвалитися?
33. Потрапляючи в товариство незнайомих людей, ти зазвичай сидиш мовчки?
34. Ти іноді так хвилюєшся, що не можеш усидіти на місці?
35. Ти швидко приймаєш рішення?
36. Ти ніколи не шумиш у аудиторії коли немає викладача?
37. Тобі часто сняться страшні сни?
38. Чи можеш ти дати волю своїм почуттям і повеселитись у колі друзів?
39. Тебе легко засмутити?
40. Траплялося тобі негативно висловлюватися про інших?

41. Чи правда, що ти зазвичай говориш і дієш швидко, особливо не замислюючись?
42. Якщо ти потрапляєш у смішне становище, то потім довго переживаєш?
43. Тобі подобаються веселі ігри?
44. Ти завжди їси те, що тобі пропонують?
45. Тобі важко відповісти «ні», якщо тебе про щось дуже просять?
46. Ти любиш ходити в гості?
47. Чи бувають такі моменти, коли тобі не хочеться жити?
48. Чи говорив ти коли-небудь грубощі своїм батькам?
49. Чи вважають інші тебе веселою і жвавою людиною?
50. Ти часто відволікаєшся, коли готуєш домашні завдання?
51. Ти частіше сидиш і спостерігаєш, ніж приймаєш активну участь у якій-небудь справі?
52. Тобі буває дуже важко через сумні думки?
53. Чи завжди ти буваєш впевненим у тому, що зможеш впоратися з дорученою справою?
54. Буває, що ти відчуваєш себе самотнім?
55. Ти соромишся заговорити першим з незнайомими людьми?
56. Ти часто опам'ятовуєшся лише тоді, коли вже пізно щось виправляти?
57. Коли хтось із друзів кричить на тебе, ти теж кричиш у відповідь?
58. Чи буває, що ти іноді відчуваєш себе веселим або сумним без усякої на те причини?
59. Ти переконаний, що важко отримати справжнє задоволення від надмірно веселої компанії?
60. Тобі часто доводиться хвилюватися за власні необдумані вчинки?

Інтерпретація результатів: виходячи з концепції Г. Айзенка, тип темпераменту визначається за допомогою двох факторів: екстраверсія — інтроверсія та емоційна стійкість - невротизм. Перший фактор характеризує орієнтацію особистості на світ зовнішніх об'єктів, міжособистісні зв'язки (екстраверсія) чи на внутрішній суб'єктивний світ (інтроверсія). Екстравертам властиві висока контактність, імпульсивність, гнучкість поведінки, ініціативність і висока соціальна адаптація. Інтровертам, навпаки, властиві замкнутість, соціальна пасивність, труднощі в спілкуванні, схильність до самоаналізу, труднощі в соціальній адаптації. Другий фактор, емоційна стійкість — невротизм, характеризує людину з боку емоційної стійкості, тривожності, рівня самоповаги і можливих вегетативних розладів. На одному полюсі спокійні, врівноважені, соціально адаптовані люди, на другому — емоційно збуджені, з нестійкими емоціями, погано адаптовані. Перетин цих двох характеристик дозволяє одержати результат, за яким кожному людину можна віднести до якогось з чотирьох типів темпераменту.

Результати дослідження обробляються за допомогою спеціального ключа.

Шкала соціально адаптованих відповідей «Так» 8, 16, 24, 28, 36, 44 «Ні» 4, 12, 20, 32, 40, 48. Усього 12 питань. За шкалою соціально адаптованих відповідей діагностується щирість та правдивість того, хто заповнює анкету. Норма: 4—5 балів.

Шкала екстраверсії—інтроверсії «Так» 1, 3, 9, 11, 14, 17, 19, 22, 25, 27, 30, 35, 38, 41, 43, 46, 49, 53, 57. «Ні» 6, 33, 51, 55, 59. Усього 24 питання.

Шкала невротизму «Так» 2, 5, 7, 10, 13, 15, 18, 21, 23, 26, 29, 31, 34, 37, 39, 42, 45, 47, 50, 52, 54, 56, 58, 60. Усього 24 питання.

Норма: від 1—11 — інтроверсія, 13—24 — екстраверсія. Від 1 до 14 — емоційна стійкість, більше 15 — емоційна нестабільність.

Лабораторна робота 2

Виконання методики «Особистісний питальник Г.Шмішека»

Мета: діагностика типу акцентуацій особистості.

Коротке пояснення до методики: Теоретичною основою тесту була концепція «акцентуованих особистостей» К.Леонгарда. Відповідно до цієї концепції, всі риси особистості можуть бути поділені на основні та додаткові. Основні риси визначають розвиток особистості, процеси адаптації та її психічне здоров'я. У випадку впливу несприятливих факторів основні риси можуть набути патологічного характеру, руйнуючи структуру особистості. Особистості, у яких основні риси надзвичайно яскраво виражені, названі К.Леонгардом акцентуованими.

Інструкція: Вам будуть запропоновані твердження, що стосуються особливостей вашого характеру та поведінки. Якщо ви згодні з твердженням, то поставте знак «+» («так»), якщо ні, то знак «-» («ні»). Відповідаючи на питання, довго не задумуйтесь.

Текст опитувальника:

1. У вас часто буває веселий і безтурботний настрій?
2. Ви чутливі до образ?
3. Чи буває так, що у вас на очі навертаються сльози в кіно чи під час бесіди?
4. Зробивши щось, ви сумніваєтеся, чи все зроблено так як слід, доки ще раз не переконаєтеся в тому, що усе зроблено правильно?
5. У дитинстві ви були таким же сміливим, як усі ваші однолітки?
6. Чи часто у вас змінюється настрій від стану спокою до відрази до життя?
7. Чи є ви центром уваги в колективі і компанії?
8. Чи буває так, що ви безпричинно впадаєте у такий стан, що з вами краще не розмовляти?
9. Ви серйозна людина?
10. Чи здатні ви захоплюватися чимось?
11. Чи заповзятливі ви?
12. Ви швидко забуваєте, якщо вас хтось образить?
13. Чи м'якосерді ви?
14. Зачинивши квартиру, Ви за декілька хвилин повертаєтеся перевірити, чи справді квартира зачинена?
15. Чи прагнете ви бути в числі кращих студентів, співробітників?
16. Чи буває вам страшно під час грози чи при зустрічі з незнайомим собакою?
17. Чи прагнете ви в усьому й усюди дотримуватися порядку?
18. Чи залежить ваш настрій від зовнішніх обставин?
19. Чи люблять вас ваші знайомі?
20. Чи часто у вас буває почуття сильного внутрішнього занепокоєння, відчуття можливого лиха, неприємності?
21. У вас часто буває пригнічений настрій?
22. Чи бували у вас хоча б один раз істерики чи нервові зриви?
23. Чи важко вам усидіти на одному місці?
24. Якщо стосовно вас несправедливо повелися, чи енергійно ви відстоюєте свої інтереси?
25. Чи можете ви зарізати курку?
26. Чи дратує вас, якщо завіса чи скатертину висить нерівно, ви одразу прагнете поправити її?
27. У дитинстві ви боялися залишатися один (одна) у будинку?
28. Чи часто у вас безпричинно змінюється настрій?
29. Чи завжди ви прагнете бути фахівцем у своїй справі?
30. Чи швидко ви починаєте злитися, впадати у гнів?
31. Чи можете ви бути зовсім веселим і безтурботним?
32. Чи буває так, що відчуття повного щастя буквально пронизує вас?
33. Як ви думаєте, вийшов би з вас ведучий концерту?
34. Зазвичай ви висловлюєте свою думку досить відверто і однозначно?
35. Вид крові викликає у вас неприємне відчуття?
36. Чи подобається вам робота, де необхідна висока особиста відповідальність?
37. Чи схильні ви захищати тих, стосовно яких поводитися, на ваш погляд, несправедливо?
38. Вам страшно спускатися в темний підвал?
39. Ви надаєте перевагу роботі, де необхідно діяти швидко, але не потрібно високої якості?
40. Чи товариська ви людина?
41. У школі ви охоче декламували вірші?
42. Чи тікали ви в дитинстві з дому?
43. Чи здається вам життя важким?
44. Чи буває так, що після конфлікту, образи ви були настільки рознервовані, що займатися справою здавалося просто нестерпно?
45. Чи можна сказати, що під час невдачі ви не втрачаєте почуття гумору?
46. Чи робите ви першим крок до примирення, якщо вас хтось скривдив?

47. Ви дуже любите тварин?
48. Чи повертаєтеся ви, щоб переконатися, що залишили будинок чи робоче місце у належному порядку?
49. Чи переслідує вас думка про те, що з вами, вашими близькими може трапитись щось жахливе?
50. Чи вважаєте ви, що ваш настрій дуже мінливий?
51. Чи важко вам доповідати, виступати перед аудиторією?
52. Чи можете ви вдарити кривдника, якщо він вас образить?
53. У вас велика потреба в спілкуванні з іншими людьми?
54. Чи відноситеся ви до тих, хто при розчаруванні впадає в глибокий відчай?
55. Вам подобається робота, що вимагає енергійної організаторської діяльності?
56. Чи наполегливо ви домагаєтеся мети, якщо на шляху до неї приходиться переборювати масу перешкод?
57. Чи може трагічний фільм схвилювати вас так, що на очах виступлять сльози?
58. Чи часто вам важко заснути, бо проблеми попереднього чи майбутнього дня увесь час крутяться у вас у голові?
59. У школі ви іноді підказували своїм товаришам, давали їм списувати?
60. Чи зможете ви уночі пройти через цвинтар?
61. Чи ретельно ви стежите за тим, щоб кожна річ у вашій квартирі була точно на своєму місці?
62. Чи буває так, що перед сном у вас гарний настрій, а ранком ви встаєте похмурим?
63. Чи легко ви звикаєте до нових ситуацій?
64. Чи бувають у вас головні болі?
65. Ви часто смієтеся?
66. Чи можете ви бути привітними з тими, кого явно не цінуєте, не любите, не поважаєте?
67. Ви рухлива людина?
68. Ви дуже переживаєте через несправедливість щодо себе?
69. Ви настільки любите природу, що можете назвати себе її другом?
70. Ідучи з чи будинку, лягаючи спати, ви перевіряєте, чи вимкнено скрізь світло і замкнено двері?
71. Ви дуже боязкі?
72. Чи змінюється ваш настрій при прийомі алкоголю?
73. Ви берете участь у гуртках художньої самодіяльності?
74. Ви розцінюєте життя песимістично?
75. Чи часто вас тягне подорожувати?
76. Чи може ваш настрій змінитися так різко, що стан радості раптом змінюється похмурою пригніченістю?
77. Чи легко вам удається підняти настрій друзів?
78. Чи довго ви переживаєте образу?
79. Чи переживаєте ви довгий час за проблеми інших людей?
80. Чи часто, будучи школярем, ви переписували сторінки у зошиті, де робили помарки?
81. Чи ставитеся ви до людей з недовірою й обережністю?
82. Чи часто ви бачите страшні сни?
83. Чи буває так, що ви боїтеся, щоб не кинутися під колеса минаючого потяга чи проїжджаючої машини?
84. У веселій компанії ви зазвичай веселі?
85. Чи здатні ви відволіктися від серйозної проблеми, яка вимагає обов'язкового вирішення?
86. Ви стаєте менш стриманим і почуваете себе більш вільно, якщо приймете алкоголь?
87. У бесіді ви скупі на слова?
88. Якби вам необхідно було грати на сцені, ви змогли б так увійти в роль, щоб забути про те, що це лише гра?

Обробка результатів. Підрахуйте кількість відповідей "так" (+) на одні зазначені питання і кількість відповідей "ні" (—) на інші, потім суму помножити на відповідне даній шкалі число.

1. Демонстративний тип (Дм):

+ ("Так"): 7, 19, 22, 29, 41, 44, 63, 66, 73, 85, 88 - ("Ні"): 51 суму балів помножити на два

2. Педантичний тип (П):

- + ("Так"): 4, 14, 17, 26, 39, 48, 58, 61, 70, 80, 83 - ("Ні"): 36 суму балів помножити на два
- 3. Тип, що «застрягає» (З):**
+ ("Так"): 2, 15, 24, 34, 37, 56, 68, 78, 81 - ("Ні"): 12, 46, 59 суму балів помножити на два
- 4. Збудливий тип (У):**
+ ("Так"): 8, 20, 30, 42, 52, 64, 74, 86 - ("Ні"): немає суму балів помножити на три
- 5. Гіпертимичний тип (Г):**
+ ("Так"): 1, 11, 23, 33, 45, 55, 67, 77 - ("Ні"): немає суму балів помножити на три
- 6. Дистимічний тип (Де):**
+ ("Так"): 9, 21, 43, 75, 87 - ("Ні"): 31, 53, 65 суму балів помножити на три
- 7. Тривожно-боязкий тип (Т):**
+ ("Так"): 16, 27, 38, 49, 60, 71, 81. - ("Ні"): 5 суму балів помножити на три
- 8. Циклотимічний тип (Ц):**
+ ("Так"): 6, 18, 28, 40, 50, 62, 72, 84 - ("Ні"): немає суму балів помножити на три
- 9. Афективно-екзальтований тип (Ек):**
+ ("Так"): 10, 32, 54, 76 - ("Ні"): немає суму балів помножити на шість
- 10. Емотивний тип (З):**
+ ("Так"): 3, 13, 35, 47, 57, 69, 79 - ("Ні"): 25 суму балів помножити на три

Інтерпретація результатів: Максимальний показник за кожним типом акцентуації - 24 бали. Ознакою акцентуації, тобто сильної виразності даної властивості вважається показник вище 12 балів. Якщо жодна властивість не перевищує показника в 12 балів, можна підрахувати середній показник по усіх властивостях і звернути увагу на ті властивості, показник яких вищий за середній.

Коротка характеристика основних типів акцентуацій

1. Демонстративний тип. Характеризується підвищеною здатністю до витіснення. Людина копіює співрозмовника, людина-дзеркало для інших у силу підвищеної здатності до емпатії і самозречення від свого внутрішнього світу. Здатний до обмови самого себе. *Привабливі риси:* емоційність, розкутість, здатність подобатися, акторські дані, яскравість вираження почуттів. *Негативні риси:* егоїзм, фантазерство, нещирість, здатність ухилятися від рішення невідкладних питань, "піти" у хворобу. *Найбільш сприятливі ситуації:* можливість улаштувати "шоу", бути на очах, на сцені в широкому змісті слова, торгувати, розпоряджатися, "підкуватися" про інших. *Конфліктогенні ситуації:* можливість розкриття гри й обману, недооцінка "глядачами", обмеження права бути "зіркою", байдужість.

2. Педантичний тип. Відрізняється підвищеною ригідністю, інертністю психічних процесів, нездатністю до витіснення переживань, що травмують. Гіпертрофія упорядкованості внутрішня і зовнішня, акуратність і сумлінність, пунктуальне виконання завдань, що, однак, допускає манкірування ними, якщо якісно й у термін вони об'єктивно нездійсненні. *Привабливі риси:* обов'язковість, відповідальність, надійність, порядність, рівний настрій. *Негативні риси:* буквоїдство, формалізм, непотрібний допитливий повторний огляд себе й інших, нерішучість у невизначених ситуаціях. *Найбільш сприятливі ситуації:* можливість реалізації завдань відповідно до інструкцій чи визначених вимог обстановки, стабільність відносин. *Конфліктогенні ситуації:* вимога самостійних і нестандартних рішень у невизначених обставинах.

3. Тип, що "застрягає". Характеризується надмірною стійкістю і спонтанністю афектів, що приводить до непевної поведінки, обумовленої то одним, то іншим "застряганням". Якщо складається система "застрягань", то людина стає "борцем за ідею, за правду". *Привабливі риси:* принциповість, непохитність, стриманість, хазяйновитість, почуття ідеї, самопожертва. *Негативні риси:* спонтанність прихильностей і образ, підозрілість, мстивість, самовпевненість, непомірні вимоги до оточуючих. *Найбільш сприятливі ситуації:* ситуації визнання заслуг, захоплення прихильностей, потурання його прикладам. *Конфліктогенні ситуації:* сумнів у цінності ідей і прихильностей, викриття в несправедливому відношенні до світу.

4. Збудливий тип. Характерна підвищена імпульсивність, ослаблення контролю над потягами і спонуканнями, несвідомий (іноді свідомий) перенос власного стану на інших. Тому поведінка таких людей іноді непередбачувана. У гніві можуть зробити вчинки, про які потім жаліють. Контроль за своєю поведінкою ослаблений унаслідок захопленості якою-небудь ідеєю. *Привабливі риси:* енергійність, діловитість, ініціативність, домовитість, хазяйновитість, сумлінність, любов до дітей і тварин. *Негативні риси:* дратівливість, схильність до гніву, нетерпимість до протиріччя і

самостійності інших, здатність "підняти руку", нестримність у захопленнях. *Найбільш сприятливі ситуації*: ситуації розумової і фізичної активності, робота на самоті. *Конфліктогенні ситуації*: ситуації обвинувачення, протидії, морального і матеріального збитку.

5. Гіпертимічний тип. Відрізняється піднесеним настроєм у сполученні з оптимізмом і високою активністю. Це товариські, енергійні люди, гарні співрозмовники, що часто змінюють своє оточення, місце роботи; заповзятливі і захопливі. *Привабливі риси*: товарищівість, енергійність, оптимізм, ініціативність, легке відношення до життєвих проблем, ерудованість; *Негативні риси*: імпульсивність, необдуманість поведінки, висловлень, необов'язковість, лінощі, легковажність, дратівливість, схильність до позирства. *Найбільш сприятливі ситуації*: безліч поверхневих контактів, оперативні рішення без глибокого продумання. *Конфліктогенні ситуації*: необхідність спокійного аналізу, відповідальних рішень, робота в неспішному ритмі, вимушена самотність, одноманітність.

6. Дистимічний тип. Характерний пригнічений настрій, песимізм, фіксація тіньових сторін життя, загальмованість. *Привабливі риси*: серйозність, відповідальність, сумлінність, пунктуальність, почуття справедливості. *Негативні риси*: інертність, сповільненість, пасивність, песимізм, відлюдництво, невміння радуватися разом з навколишніми і підтримувати групу. *Найбільш сприятливі ситуації*: професії "людина — знакові системи", "людина — природа", якщо виконання роботи не потребує швидкості. *Конфліктогенні ситуації*: необхідність швидко реагувати на зміни обстановки, змінювати способи роботи, швидко приймати рішення, сходитися з новими співробітниками, знайомитися з людьми.

7. Тривожно-боязкий тип. Характерні схильність до страхів, боязкість, лякливість. Навіть незначні події, що порушують сформований порядок відносин, викликають фобічні переживання. Самооцінка знижена, а оцінка навколишніх завищена. Постійне прагнення до спокійної обстановки обертається "висмоктуванням з пальця" приводів для занепокоєння. *Привабливі риси*: обов'язковість, самокритичність, емоційність, зацікавленість, дружелюбність, надійність і сталість прихильностей. *Негативні риси*: тенденція "прилипати" до обставин і до людей, невміння дати відсіч, розгубленість перед новим, безініціативність, несамостійність, мовчазна згода на несправедливий перебіг подій. *Найбільш сприятливі ситуації*: однозначні відносини з іншими людьми, точно визначені права й обов'язки, непотрібність ініціативи, лідерства і додаткового спілкування. *Конфліктогенні ситуації*: несправедливі обвинувачення з боку інших, глузування, необхідність виокремитися у відносинах, особливо з новими людьми.

8. Циклотимічний тип. Постійна нестійкість настрою, прихильностей і емоцій; здатність сьогодні бути привітним, завтра — обливи холодом чи узагалі зробити вигляд, що людина йому незнайома. Причина такої поведінки коріниться в зміні фаз самопочуття від гіпертипії до дистимії і назад. *Привабливі риси*: нестандартне ставлення до світу, сполучення серйозності і романтичності. *Негативні риси*: заглибленість у свій внутрішній світ, суб'єктивність оцінок. *Найбільш сприятливі ситуації*: індивідуальний темп праці, відлюдницький спосіб життя. *Конфліктогенні ситуації*: ситуації позбавлення звичної обстановки, робота по завданню й у термін, необхідність у широкому спілкуванні з людьми за умовами праці.

9. Афективно-екзальтований тип. Відрізняється легкістю переходу від стану захоплення до стану суму. Захоплення і сум — основні супутні цього типу стану. Відсутність півтонів в емоціях і почуттях і швидкий перехід від "світової скорботи" до "безхмарного щастя". Щиро переживаються всі полярні відносини, незалежно від їхнього порядку і думок оточуючих людей. Оточуючі таку поведінку сприймають як нещирі, але, глибока релігійність чи пристрасть до мистецтва у цих людей виключають припущення про обман. *Привабливі риси*: емоційність, виразність оцінок і дій. *Негативні риси*: нестриманість почуттів, гнівливість чи слізливність, егоїзм. *Найбільш сприятливі ситуації*: можливість мати підставу для почуттів, творча робота. *Конфліктогенні ситуації*: монотонна робота, вимога зважених оцінок оточуючих, обмеження інструкціями.

10. Емотивний тип. Близький афективно-екзальтованому, але прояви не такі бурхливі. Особистості цього типу вирізняються вразливістю і чутливістю. Емоції домінують у мотивації поведінки, будь-яка подія переживається надзвичайно глибоко і довго; витонченість почуттів, схильність до жалю і співчуття, м'якість, співчутливість, альтруїзм, бажання допомогти справою. *Привабливі риси*: добросердя, емоційність, ретельність, доброзичливість, тактовність. *Негативні риси*: вразливість, потреба в особливому стилі відносин, усепопущенство, невміння побачити головне, „потоптання" в деталях. *Найбільш сприятливі ситуації*: спілкування в сфері мистецтва, необхідність

суб'єктивного проникнення в переживання інших, відсутність формальних обмежень спілкування, праці й об'єктивного контролю. *Конфліктогенні ситуації*: проблеми і хвороби родини, грубі конфлікти, несправедливість з боку близьких людей і керівників.

Лабораторна робота 3

Виконання методики «Виявлення індексу групової згуртованості»

Хід виконання: Із запропонованих варіантів студентам пропонують вибрати той, що, на їх думку, найбільш відповідає їхній навчальній групі.

1. Як би ви оцінили свою належність до групи?
 - а) почуваю себе частиною колективу;
 - б) беру участь у більшості видів діяльності групи;
 - в) в одних видах діяльності групи беру участь, в інших – ні;
 - г) я не почуваю себе членом групи;
 - д) я живу і існую окремо від групи;
 - е) не знаю, мені важко відповісти.
2. Чи перейшли б ви в іншу групу, якщо б Вам запропонували (без зміни умов навчання)?
 - а) так, дуже хотів би перейти;
 - б) скоріше б перейшов, ніж залишився;
 - в) не бачу ніякої різниці;
 - г) скоріш за все, залишився у своїй групі;
 - д) дуже б хотів залишитись у своїй групі;
 - е) не знаю, мені важко відповісти.
3. Які взаємини між студентами Вашої групи?
 - а) кращі, ніж у більшості інших студентських груп;
 - б) приблизно такі ж як у більшості інших студентських груп;
 - в) гірші, ніж у більшості інших студентських груп;
 - г) не знаю, мені важко відповісти.
4. Які у вашої групи взаємостосунки з викладачами?
 - а) кращі, ніж у більшості інших студентських груп;
 - б) приблизно такі ж як у більшості інших студентських груп;
 - в) гірші, ніж у більшості інших студентських груп;
 - г) не знаю, мені важко відповісти.
5. Яке ставлення до навчання у Вашій студентській групі?
 - а) краще, ніж у більшості інших студентських груп;
 - б) приблизно таке ж як у більшості інших студентських груп;
 - в) гірше, ніж у більшості інших студентських груп;
 - г) не знаю, мені важко відповісти.
6. Яке ставлення до майбутньої професії у студентів Вашої групи?
 - а) краще, ніж у більшості інших студентських груп;
 - б) приблизно таке ж як у більшості інших студентських груп;
 - в) гірше, ніж у більшості інших студентських груп;
 - г) не знаю, мені важко відповісти.
7. Чи проводити ви з групою години дозвілля?
 - а) частіше, ніж інші групи;
 - б) приблизно так як і інші групи;
 - в) рідко, порівняно з іншими групами;
 - г) не знаю, мені важко відповісти.

Опрацювання даних: Студентам пропонується підрахувати набрану ними кількість балів, скориставшись наступним «ключем»:

Індекси відповідей	Номера питань у балах						
	1	2	3	4	5	6	7
а	5	1	3	3	3	3	3
б	4	2	2	2	2	2	2
в	3	3	1	1	1	1	1

г	2	4	1	1	1	1	1
д	1	5					
е	1	1					

Інтерпретація результатів: Максимальна сума балів (25) відповідає високій суб'єктивній оцінці рівня групової згуртованості. Мінімальна оцінка (7) свідчить про те, що студент вважає групу недружною. Якщо ж в усіх питаннях переважає остання відповідь, то це говорить про те, що студент взагалі незацікавлений у будь-яких соціальних контактах.

Якщо середній бал усіх відповідей групи наближений до 25, можна зробити висновок, що дана група дійсно характеризується високим рівнем згуртованості, тоді як низькі значення цього показника вказують на відсутність процесу інтеграції.

За результатами досліджень, проведених під час лабораторної роботи, студентам пропонується зробити висновок про важливість дослідження міжособистісних взаємин у малій групі. Висловити припущення про можливі причини недостатньої згуртованості студентського колективу. Розробити рекомендації куратору групи стосовно шляхів оптимізації міжособистісних взаємин і згуртування студентського колективу.

Лабораторна робота 4

Виконання методики Г.Айзенка «Самооцінка психічних станів»

Мета: Ознайомлення з методиками вивчення емоційного стану особистості, визначення впливу суб'єктивних і об'єктивних факторів на емоційний стан людини.

Хід виконання: Ознайомлення з інструкцією: Пропонуємо Вам характеристику різних психічних станів. Якщо Ви у такому стані буваєте часто, ставите собі 2 бали, зрідка – 1 бал, ніколи - 0 балів.

Група	№ п/п	Психічні стани
I	1	Не почуваю себе впевнено
	2	Часто червонію із-за дрібниць
	3	Мій сон неспокійний
	4	Легко впадаю в тугу
	5	Хвилююсь навіть за придумані неприємності
	6	Мене лякають труднощі
	7	Часто думаю про те, як багато у мене недоліків
	8	Мене легко переконати
	9	Я підозріливий
	10	Я важко перенешу час очікування
II	11	Нерідко мені здаються безвихідними ситуації, із яких все ж таки можна знайти вихід
	12	Неприємності мене сильно нервують, я занепадаю духом
	13	Я часто відмовляюсь від боротьби, вважаючи її безплідною
	14	Я нерідко почуваю себе беззахисним
	15	Іноді у мене буває стан відчаю
	16	Я почуваю розгубленість перед труднощами
	17	У важкі хвилини життя іноді поведжусь по-дитячому, хочу щоб пожаліли
	18	Вважаю недоліки свого характеру невинними
	19	У разі виникнення проблем і неприємностей я схильний, без достатніх на те причин, звинувачувати в усьому себе
	20	Нещастя і невдачі нічому мене не вчать
III	21	Завжди залишаю за собою останнє слово
	22	Часто під час розмови перериваю співрозмовника
	23	Мене легко розсердити
	24	Люблю робити зауваження іншим
	25	Хочу бути авторитетом для інших
	26	Не задовольняюсь малим, хочу найбільшого
	27	Коли розгніваюсь, погано себе стримую

	28	Надаю перевагу можливості керувати а не бути підлеглим
	29	У мене різка, груба жестикуляція
	30	Я мстивий
IV	31	Мені важко змінювати звички
	32	Нелегко переключати увагу
	33	Дуже насторожено ставлюсь до усього нового
	34	Мене важко переконати
	35	Нерідко у мене не виходить із голови думка, від якої слід би позбутися
	36	Важко зближуюся з людьми
	37	Мене засмучують навіть незначні порушення плану
	38	Нерідко я виявляю впертість
	39	Йду на ризик без бажання
	40	Різко переживаю відхилення від прийнятого мною режиму дня

Опрацювання результатів: Підрахуйте суму балів за кожен групу питань:

- I - тривожність
- II - фрустрація
- III - агресивність
- IV - ригідність

Інтерпретація отриманих даних:

- I *Тривожність* 0 – 7 – не тривожні; 8 – 14 – тривожність середня; 15 – 20 – дуже тривожні.
- II *Фрустрація* 0 – 7 – адекватна самооцінка, стійкі до невдач, не боїтесь труднощів; 8 –14 – середній рівень, фрустрація має місце; 15 – 20 – у вас занижена самооцінка, Ви уникаєте труднощів, боїтесь невдач, високий рівень фрустрації.
- III *Агресивність* 0 – 7 – спокійні, стримані; 8 – 14 – середній рівень агресивності; 15 – 20 – Ви агресивні, не стримані, маєте труднощі у роботі і спілкуванні з людьми.
- IV *Ригідність* 0 – 7 – ригідності немає, легке переключення; 8 – 14 – середній рівень ригідності; 15– 20 – сильно виявлена ригідність, незмінність поведінки, думок, поглядів, навіть якщо вони не відповідають зовнішнім обставинам, життю. Вам небажані зміни в роботі та сім'ї.

Підсумок: Студенти дають відповідь на запитання: Чи відповідають дані отриманого дослідження вашим власним уявленням про себе? Чи можлива корекція емоційних характеристик особистості? Які власні емоційні особливості ви вважаєте недопустимими у майбутній педагогічній діяльності?

Лабораторна робота 5

Виконання методики «Особистісні чинники професійної діяльності»

Мета: допомогти студентам визначити професію, яка найбільше відповідає їх психологічним характеристикам.

Короткі відомості про методику: Відповідно до типології особистості американського психолога Дж. Холланда розрізняють шість психологічних типів людей: реалістичний, інтелектуальний, соціальний, конвенціональний (стандартний), заповзятливий, артистичний. Кожний тип характеризується певними особливостями темпераменту і характеру. Певному психологічному типу особистості відповідають професії, у яких людина може досягти найбільшого успіху.

Інструкція: Припустимо, що після відповідного навчання Ви зможете працювати за будь-якою спеціальністю. Але, якщо б вам довелося обирати між двома можливостями, то якій би з них Ви надали перевагу? Позначте обрану вами відповідь на реєстраційному бланку.

Текст опитувальника:

1. (а)	Інженер-технолог	1.(б)	Конструктор
2. (а)	Завуч з позакласної роботи	2.(б)	Голова профспілкового комітету
3. (а)	Дизайнер	3.(б)	Кресляр
4. (а)	Вчений-хімік	4.(б)	Бухгалтер
5. (а)	Політичний діяч	5.(б)	Письменник
6. (а)	Кухар	6.(б)	Складач тексту у друкарні

7. (a)	Адвокат	7.(б)	Редактор наукового журналу
8. (a)	Вихователь	8.(б)	Художник по кераміці
9. (a)	В'язальник	9. (б)	Санітарний лікар
10. (a)	Нотаріус	10.(б)	Постачальник
11. (a)	Перекладач художньої літератури	11.(б)	Лінгвіст
12. (a)	Педіатр	12(б)	Статистик
13. (a)	Завідуючий магазином	13(б)	Фотограф
14. (a)	Філософ	14(б)	Психіатр
15. (a)	Оператор ЕОМ	15(б)	Карикатурист
16. (a)	Садівник	16(б)	Метеоролог
17. (a)	Учитель	17(б)	Командир загону
18. (a)	Художник по металу	18(б)	Маляр
19. (a)	Гідролог	19(б)	Ревізор
20. (a)	Завідуючий господарством	20(б)	Диригент
21. (a)	Інженер-електрик	21(б)	Секретар-друкарка
22. (a)	Головний зоотехнік	22(б)	Зоолог
23. (a)	Спортивний лікар	23(б)	Фельєтоніст
24. (a)	Водій тролейбусу	24(б)	Медсестра
25. (a)	Копіювальник	25(б)	Директор
26. (a)	Архітектор	26(б)	Математик
27. (a)	Працівник дитячої кімнати міліції	27(б)	Програміст
28. (a)	Голова агрооб'єднання	28(б)	Агроном
29. (a)	Біолог	29(б)	Офтальмолог
30. (a)	Науковий працівник музею	30(б)	Скульптор
31. (a)	Стенографіст	31(б)	Логопед
32. (a)	Економіст	32(б)	Менеджер
33. (a)	Науковий працівник музею	33(б)	Консультант
34. (a)	Коректор	34(б)	Критик
35. (a)	Радіооператор	35(б)	Спеціаліст ядерної фізики
36. (a)	Лікар	36(б)	Дипломат
37. (a)	Актор	37(б)	Телеоператор
38. (a)	Археолог	38(б)	Експерт
39. (a)	Закрійник-модельєр	39(б)	Декоратор
40. (a)	Годинникар	40(б)	Монтажник
41. (a)	Режисер	41(б)	Учений
42. (a)	Психолог	42(б)	Поет

Обробка результатів: Підрахуйте кількість позначених у реєстраційному бланку відповідей по кожному стовпчику окремо. Стовпчик, який містить найбільшу кількість позначених відповідей, вказує на певний тип особистості за Дж. Холландом. Після підрахунку та порівняння балів зробіть висновок про переважаючий тип особистості та його взаємозв'язок із певною професійною сферою.

Ключ до методики:

Типи особистості					
реалістичний	інтелектуальний	соціальний	конвенціональний	заповзятливий	артистичний
1a	1б	2a		2б	3a
3б	4a		4б	5a	5б
6a			6б	7a	
	7б	8a			8б
9a		9б	10a	10б	11a
	11б	12a	12б	13a	
13б	14a	14б	15a		15б
16a	16б	17a		17б	18a
18б	19a		19б	20a	20б

21a			21б	22a	
	22б	23a			23б
24a		24б	25a	25б	26a
	26б	27a	27б	28a	
28б	29a	29б	30a		30б
31a		31б	32a	32б	
	33a	33б	34a		34б
35a	35б	36a		36б	37a
37б	38a		38б	39a	39б
40a			40б	41a	
	41б	42a			42б

Інтерпретація даних:

1. Реалістичний тип

Надає перевагу конкретним об'єктам та їх використанню, орієнтований на сьогоднішній день. Вибирає заняття, які вимагають моторних навичок (постійний рух), вправності. Надає перевагу професіям із конкретними задачами: механік, водій, інженер, агроном. Характерними є невербальні здібності, розвиток моторних навичок, просторової уяви (читання креслень). Має шанси досягти успіху в таких галузях, як фізика, економіка, кібернетика, хімія, спорт.

2. Інтелектуальний тип

Характерний аналітичний розум, незалежність і оригінальність суджень. Переважають теоретичні й естетичні цінності. Орієнтується на розв'язання інтелектуальних творчих задач. Найчастіше обирає наукові професії. Структура інтелекту гармонійна: розвинуті вербальні та невербальні здібності. Характеризується високою активністю, але в діяльності на спілкування не налаштований. У розмовах найчастіше — передавач інформації, в основному — інтроверт. Найбільш бажані сфери діяльності: математика, географія, геологія, творчі професії.

3. Соціальний тип

Відрізняється вираженими соціальними вміннями (уміння спілкуватися, прагнення до лідерства), потребами у численних соціальних контактах. Незалежний від оточуючих, успішно пристосовується до обставин. Емоційний та чутливий. У структурі інтелекту успішно виражені вербальні здібності. Має прагнення повчати і виховувати оточуючих, здатність до співчуття і співпереживання. Найбільш бажані сфери діяльності: психологія, медицина, педагогіка.

4. Конвенціональний тип

Надає перевагу структурованій діяльності, роботі за інструкцією, певними алгоритмами. Є здібності до опрацювання конкретної, рутинної (цифрової) інформації. Підхід до проблеми носить стереотипний характер. Риси характеру: консерватизм, підпорядкованість, залежність. У поведінці та спілкуванні дотримується стереотипів, дотримується традицій. Слабкий організатор і керівник. Найчастіше переважають невербальні здібності. Найбільш бажані такі спеціальності: бухгалтер, фінансист, товаровознавець, економіст, діловод, друкарка, канцелярський службовець.

5. Заповзятливий тип

Обирає цілі та задачі, які дозволяють виявити енергію, імпульсивність, ентузіазм. Рисами характеру є: прагнення до лідерства, потреба у визнанні, заповзятливість, деяка агресивність. Надає перевагу задачам, пов'язаним з керівництвом, особистим статусом. У структурі інтелекту переважають вербальні здібності. Не подобаються заняття, які вимагають значної за обсягом праці, ретельності, моторних навичок, концентрації уваги. Найповніше реалізується в професіях: дипломат, репортер, менеджер, директор, брокер, кооператор.

6. Артистичний тип

У взаєминах з оточуючими покладається на свою уяву та інтуїцію. Притаманний емоційно складний погляд на життя. Риси характеру: незалежність у прийнятті рішень, оригінальність мислення. Зазвичай не живе за правилами і традиціями. Надає перевагу заняттям творчого характеру: музика, малювання, діяльність у сфері гуманітарних наук. Добре розвинуте сприймання й моторика. Високий рівень екстравертованості. У структурі інтелекту переважають вербальні здібності. Найбільш бажані сфери діяльності: історія, філологія, мистецтво.

Лабораторна робота 6

Виконання методики «Визначення ціннісних орієнтацій особистості»

Мета: Визначити змістовну сторону спрямованості особистості, що складає основу її ставлення до навколишнього світу, до інших людей, до себе самої, основу світогляду і ядро мотивації життєвої активності. Озброїти студентів знаннями про статистичну обробку результатів, оволодіти навичками психологічної інтерпретації числових показників.

Інструкція: Вам пропонують два списки, кожний з яких включає у себе 18 цінностей. Перший список складають термінальні цінності, чи, інакше, цінності-цілі. Другий – інструментальні цінності, тобто цінності-засоби. Ваше завдання – пронумерувати їх у порядку значимості для Вас як принципів, якими Ви керуєтесь у Вашому житті. Отримані результати студенти записують у Таблицю 1.

Список термінальних цінностей:

1. Активне, діяльне життя.
2. Життєва мудрість (зрілість суджень, здоровий глузд, що досягається життєвим досвідом).
3. Здоров'я (фізичне і психічне).
4. Цікава робота.
5. Краса природи і мистецтва.
6. Любов (духовна і фізична близькість із коханою людиною).
7. Матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів).
8. Наявність добрих і вірних друзів.
9. Загальна позитивна ситуація в країні, збереження миру між народами як умова добробуту кожного.
10. Суспільне визнання (повага оточуючих, робочого колективу).
11. Пізнання (можливість розвитку своєї освіти, світогляду).
12. Рівні можливості для усіх.
13. Самостійність як незалежність в судженнях і оцінках.
14. Свобода як незалежність у вчинках і діях.
15. Щасливе сімейне життя.
16. Творчість (можливість творчої діяльності).
17. Впевненість в собі (свобода від внутрішнього протиріччя, докорів сумління).
18. Задоволення (життя повне задоволень, розваг, приємного дозвілля).

Список інструментальних цінностей:

1. Охайність (уміння утримувати у порядку свої речі, дотримання чистоти).
2. Вихованість (ввічливість, гарні манери).
3. Високий рівень запитів (бажання високих досягнень).
4. Життєрадісність (почуття гумору).
5. Виконавча дисциплінованість.
6. Незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче).
7. Непримиримість до чужих і своїх недоліків.
8. Освіченість (широта знань, висока загальна культура).
9. Відповідальність (уміння дотримуватись слова , почуття обов'язку).
10. Раціоналізм (уміння логічно мислити, приймати обдумані, раціональні рішення).
11. Самоконтроль (стриманість, самодисципліна).
12. Сміливість у відстоюванні своєї думки, своїх поглядів.
13. Сильна воля (уміння наполягти на своєму, не відступити перед труднощами).
14. Толерантність по відношенню до чужих поглядів і думок, уміння пробачати іншим помилки і провини.
15. Широта поглядів (уміння зрозуміти іншу точку зору, поважати чужі звички і погляди).
16. Чесність (правдивість, відвертість).
17. Ефективність в роботі (працелюбність, продуктивність).
18. Турботливість.

Інтерпретація результатів:

Рангові показники співвідносяться за формулою коефіцієнта рангової кореляції Спірмена:

$$r = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n(n^2 - 1)}$$

де d - різниця рангів, r - коефіцієнт кореляції, n - кількість якостей, які співвідносяться.

Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена може варіюватися в інтервалі від (-1) до $(+1)$. В усіх випадках, коли значення отриманого коефіцієнта є більшим за $0,4$, ми можемо стверджувати, що студенти мають високий рівень сумісності з точки зору ціннісно-орієнтаційної єдності. Якщо ж значення коефіцієнта менше $0,4$, то, чим ближче він до (-1) , тим менша сумісність.

Таблиця 1

Список цінностей	Рангові показники студента 1	Рангові показники студента 2	Різниця рангів d	Квадрат різниці рангів d^2
1.				
2.				
.....				
18.				
				$\Sigma d^2 = ?$

Висновок: Студенти роблять висновок про те, що використання процедури рангової кореляції надає досліднику можливість визначати співвідношення не тільки кількісних, а також і якісних ознак. Відповідають на питання: „Чи можливо, встановивши кореляцію цінностей, виявити причинно-наслідкові відношення?”

Лабораторна робота 7

Виконання методики «Дедуктивний умовивід»

Пояснення до методики: Уміння робити дедуктивний умовивід – висновок із двох суджень є ознакою рівня аналітико-системної діяльності мозку. Дедуктивний умовивід ґрунтується не тільки на синтезі, але й на аналізі. У теорії когнітивного розвитку Ж.Піаже стверджується, що у дітей підліткового віку виникає здатність до гіпотезо-дедуктивних суджень. Учений назвав цю стадію когнітивного розвитку «стадія формальних операцій». Слід зазначити, що навіть деякі досить освічені дорослі не в змозі розв’язати дані операційні задачі. Причина в тому, що люди схильні до абстрактного мислення лише у добре знайомих ситуаціях.

Інструкція: Із двох передумов зробіть висновок і знайдіть його в колонці справа.

№ п/п	Передумова	Висновок
1	Усі рослини виділяють кисень Деякі організми - рослини	1. Усі організми виділяють кисень. 2. Жоден організм не виділяє кисню. 3. Деякі організми виділяють кисень. 4. Деякі організми не виділяють кисень.
2	Жодне дієслово не змінюється за відмінками Деякі слова - дієслова	1. Усі слова змінюються за відмінками. 2. Жодне слово не змінюється за відмінками 3. Деякі слова змінюються за відмінками. 4. Деякі слова не змінюються за відмінками.
3	Усі риби - хребетні Деякі водяні тварини - безхребетні	1. Усі водяні тварини - риби. 2. Жодна водяна тварина не є рибою. 3. Деякі водяні тварини - риби. 4. Деякі водяні тварини не є рибами.
4	Жодна планета не світить власним світлом Деякі небесні тіла світять власним світлом	1. Усі небесні тіла - планети. 2. Жодне небесне тіло не є планетою. 3. Деякі небесні тіла – планети. 4. Деякі небесні тіла - не планети.
5	Жоден мінерал не є органічною речовиною Деякі мінерали корисні	1. Усі корисні речі - органічні речовини. 2. Жодна корисна річ не є органічною речовиною. 3. Деякі корисні речі - органічні речовини. 4. Деякі корисні речі не є органічними речовинами.
6	Деякі гази не мають кольору	1 Усі матеріальні речовини мають колір.

11-15										
16-20										
21-25										
26-30										
31-35										
36-40										
41-45										
46-50										
51-55										
56-60										
61-65										
66-70										
71-75										
76-80										
81-85										
86-90										
91-95										
96-100										
101-105										

Інтерпретація результатів: Значення психологічного і хронологічного віку не повинні бути занадто віддалені (оптимальна відмінність 3 – 4 роки). Якщо психологічний вік більший хронологічного, бажано замислитися про нові життєві цілі, налаштуватися на позитивне майбутнє. Якщо психологічний вік менший хронологічного, то це може свідчити про ваш надзвичайний оптимізм щодо свого майбутнього і недооцінку значення минулого життя. В юності більш природно почувати себе дещо старшим, у похилому віці – молодшим, а в зрілому віці головне – гармонія перспективи і досвіду.

Тема 5. Соціометрія

I. Обговорення теоретичних питань.

1. Загальна характеристика методу.
2. Основні соціометричні поняття.
3. Зміст діагностичних процедур соціометрії.

II. Основні поняття теми: соціометрія; соціометричний вибір; соціометричний критерій; різновиди критеріїв (комунікативні, гностичні, одинарні, подвійні, непараметричні, параметричні) соціометричний шифр; соціометрична картка; соціоматриця; соціограма; типи соціограм (довільна, концентрична, локограмна); соціометричний індекс.

III. Завдання для поглиблення теоретичних знань.

Завдання 1

Проаналізуйте подані нижче приклади невдалих питань для проведення соціометричного дослідження. Виявіть недоліки та змініть питання так, щоб їх можна було використати у якості соціометричних критеріїв. При цьому необхідно дотримуватися основних вимог для правильного формулювання соціометричних критеріїв.

Перелік питань для підлітків:

1. З ким із однокласників Ви би хотіли проводити вільний час?
2. З ким би в класі Ви хотіли дружити?
3. Виберіть, хто з однокласників є Вашим товаришем?
4. Хто серед Ваших однокласників має найвищий рейтинг?
5. Хто у класі є твоєю подругою?

Основні вимоги для правильного формулювання соціометричних критеріїв:

1. Суть питання повинна бути зрозуміла для усіх членів групи, що потребує від дослідника врахування вікових, інтелектуальних та інших особливостей респондентів.
2. Усі ситуації виборів повинні бути максимально чітко конкретизовані. Наприклад, зміст критерія «З ким би ви хотіли працювати?» потребує обов'язкового уточнення: Де? Коли? У якій якості? За яких умов?).
3. Необхідно, щоб питання викликали інтерес у більшості членів групи, були для них значущими.
4. Формулювання не повинні невинувато обмежувати вибір членів групи за статевими, фізіологічними та інтелектуальними ознаками.

Приблизна схема аналізу. Наприклад, питання: «З ким би Ви хотіли сидіти за однією партою?». Відомо, що «сидіти за однією партою» можна, виходячи з різних міркувань: симпатії, особистої вигоди, престижу, в цілях розваги, альтруїзму.

Завдання 2

Відповідно до поданого переліку видів соціометричних критеріїв, сформулюйте питання окремо для проведення соціометричного дослідження з дітьми молодшого шкільного, підліткового та юнацького віку.

Види соціометричних критеріїв

1. Комунікативний позитивний.
2. Комунікативний негативний.
3. Гностичний позитивний.
4. Гностичний негативний.
5. Одинарний позитивний.
6. Одинарний негативний.
7. Подвійний позитивний.
8. Подвійний негативний.

Напишіть висновок, давши відповідь на такі питання:

1. *Які переваги і недоліки має кожний різновид соціометричних критеріїв?*
2. *Чи є відмінності у формулюванні соціометричних критеріїв для осіб різного віку?*

Завдання 3

Для вивчення взаємин між дітьми в старшій групі дитячого садка була використана експериментальна гра «Секрет» (автор Т. Репіна). У ході експерименту дослідниця запевнила кожную дитину, якщо вона сама буде дарувати подарунки своїм одноліткам, то інші діти теж зроблять їй подарунки. Т. Репіна в своєму дослідженні виявила, що дівчинка Люда отримала подарунків набагато більше, ніж інші діти, а у Сергія і Тані не виявилось жодного подарунка. Дослідниця поклала в конверти Сергія і Тані два подарунки, запозичивши їх у Люди.

З якою метою дослідниця це зробила? Чи зробила вона правильно? Які вимоги повинні враховуватися при проведенні соціометричних досліджень у дошкільних закладах?

IV. Завдання для розвитку дослідницьких умінь.

Лабораторна робота 1

Виконання методики «Соціометрія».

Мета: Ознайомити студентів із соціометричним методом дослідження особливостей міжособистісних взаємин. Оволодіти навичками проведення методики, побудови соціометричної і соціограми. Формувати вміння на основі соціометричного аналізу робити висновок про рівень згуртованості групи.

Хід виконання: Перший етап (опитування) соціометричного дослідження проводиться під час навчальної практики студентів. Дослідник роздає учням бланк із соціометричними критеріями. Далі звучить інструкція: «Як ваш учитель я хотів би з'ясувати, з ким із учнів класу у кожного з вас дружні стосунки. Це допоможе мені краще спланувати роботу класу. Уважно прочитай кожне запитання й напиши прізвища трьох учнів, яких би ти вибрав». Приклади питань:

А. З ким із учнів класу тобі найбільше хотілося би гратися після уроків?

1. _____

2. З ким ще? _____
 3. З ким ще? _____
- Б. З ким із учнів класу тобі хотілося би разом виконувати домашні завдання?
1. _____
 2. З ким ще? _____
 3. З ким ще? _____

Для того, щоб учні когось не залишили поза увагою, рекомендується дати кожному список учнів класу з відповідним шифром. Для опрацювання отриманих даних існує два графічних способи, що доповнюють один одного: соціоматриця та соціограма.

Соціоматриця (таблиця результатів) заповнюється у першу чергу. По вертикалі записуються прізвища усіх учнів, які вивчаються; по горизонталі - лише їх порядковий номер. У відповідних клітинках перетину виставляють бали, враховуючи при цьому, що вибір у першу чергу становить 3 бали, у другу - 2, у третю - 1 бал. Далі потрібно підрахувати по вертикалі алгебраїчну суму балів для кожного учня, що визначає його статус у класі. Взаємний вибір (незалежно від черговості) обводиться кружечком. Для визначення **рівня згуртованості** класу використовується формула :

Рівень згуртованості (РЗ)

$$PZ = \frac{\sum}{0,5n(n-1)}$$

Де \sum - сума всіх взаємних виборів у класі; n - кількість учнів
Згуртованість тим вища, чим ближчий до одиниці коефіцієнт згуртованості.

Соціограма - це графічне зображення результатів соціометричної методики. Вона дає наочне уявлення про внутрішньогрупову диференціацію учнів класу за їх статусом (популярністю).

За даними соціоматриці усіх учнів поділяють на 4 групи:

1. лідери (найбільш популярні у класі, найбільше балів);
2. активісти (виборів багато, але менше, ніж у лідерів);
3. більшість (кількість виборів незначна);
4. ізольовані (ті, яких ніхто не вибрав).

Сама **соціограма** має такий вигляд: будуються чотири концентричні кола. Вертикальним діаметром їх ділять на півкола. Номери дівчаток позначають кружечком і розміщують у лівому півколі. Номери хлопчиків - трикутником у правому півколі. Лідерів розміщують у центральному крузі, Активістів - у секторі два, більшість - у третьому секторі, ізольованих - у останньому, четвертому. Наступним кроком є візуальне зображення стосунків. Якщо учень за номером 1 вибрав учня за номером 4, то на соціограмі це зображується вектором зі стрілкою у бік обраного, якщо ж вибір взаємний, то стрілки будуть в обох кінцях вектора. На соціограмі буде добре видно окремі підгрупи в класі.

Приклад соціометричних виборів під час проведення дослідження з учнями 3 класу

1.Грек Наташа	4; 6; 2	9.Ермаков Андрій	14; 12; 2
2.Орлюк Толя	3; 6; 11	10.Ріпка Оля	4; 11; 3
3.Божок Антон	13; 14; 2	11.Козій Вітя	13; 14; 4
4.Ботуз Іра	3; 14; 6	12.Лам Сергій	14; 9; 3
5.Кан Катя	7; 3; 9	13.Арнаут Саша	3; 11; 7
6.Долиба Денис	3; 14; 11	14.Горбусь Таня	3; 9; 8
7.Медун Іван	13; 14; 3	15.Дашкова Марина	14; 11; 8
8.Несват Світлана	14; 11; 15	16.Іваненко Василь	14; 13; 11

Інтерпретація результатів: На підставі даних соціометричної методики студенти роблять висновки про рівень згуртованості класу, наявність угруповань, їхні зв'язки з лідерами, про взаємодію лідерів між собою, про взаємини дівчаток і хлопчиків, про наявність ізольованих учнів.

I. Обговорення теоретичних питань.

3. Загальна характеристика проєктивних методів дослідження.
4. Основні різновиди методик, що базуються на принципі проєкції.
5. Особливості інтерпретації проєктивних рисункових тестів.
6. Психологічний погляд на розвиток дитячого малюнка.

II. Основні поняття теми: проєктивні методики; проєкція; види проєктивних методик: структурні, конструювання, інтерпретації, доповнення, імпресії, графічні.

III. Завдання для поглиблення теоретичних знань.

Завдання 1

Дослідник запропонував дітям старшої групи дитячого садка намалювати тематичний малюнок «Моя сім'я». Петя (6 років) намалював наступне: у центрі аркуша - великий телевізор, поруч крісло, в якому сидить великих розмірів тато з великими руками і цигаркою, ближче до краю аркуша хлопчик зобразив маленьку фігурку - це молодший брат Вася, у верхньому кутку - маленька, яскраво розфарбована фігура мами з великою каструлею в руках. Дослідник запитав Петю: «Чому ти себе не намалював?». «А я не умістився», - відповів хлопчик.

Зробіть висновок, давши відповідь на такі запитання:

1. Чи можна за малюнком Петі зробити висновок про мікроклімат у сім'ї хлопчика?
2. Чи можна лише за малюнками дитини зробити висновок про її психічний стан?

IV. Завдання для розвитку дослідницьких умінь.

Лабораторна робота 1

Виконання проєктивної методики «Невідома тварина».

Мета: виробити у студентів навички дослідження особистісних особливостей за допомогою графічних проєктивних методик. Досягти усвідомлення студентами причин виникнення вторинної проєкції та можливостей її уникнення.

Коротке пояснення до методики: Для роботи досліджуваному потрібний білий аркуш паперу, простий м'який олівець і гумка. Твердим олівцем, авторучкою і фломастером користуватись не дозволяється. Час не обмежується. Зазвичай, досліджуваному вистачає 10 – 15 хвилин.

Дана методика має орієнтувальний характер. Неприпустимо робити певні висновки про особистісний розвиток досліджуваного лише з малюнка. Необхідне комплексне вивчення особистості з допомогою інших методів дослідження.

Інтерпретація різних аспектів зображення не повинна бути категоричною. Думка дослідника повинна бути сформульована з максимальною обережністю. Недоречно трактування окремих елементів зображення як вияву рис досліджуваного. Принцип «так сказано в інструкції» у даному випадку недоречний. Ці елементи потрібно лише враховувати у комплексному дослідженні. Бесіда з досліджуваним після завершення малюнка дозволяє внести необхідні корективи в інтерпретацію.

Інструкція: Придумайте і намалюйте неіснуючу тварину і назвіть її неіснуючим іменем.

Інтерпретація: Під час процедури аналізу зображення беруть до уваги розташування малюнка на папері, належність тварини до певного типу, співвідношення окремих частин тіла, наявність і виразність окремих деталей, характер ліній, специфіку вибраної назви.

Розташування малюнка на папері. Розглядається як вияв самооцінки. У нормі малюнок розташований у центрі аркуша. Розташування його ближче до краю трактується як незадоволеність своїм положенням у соціумі, недостатнім визнанням з боку оточуючих. Зображення в нижній частині аркуша (що нижче, тим виразніше), асоціюється з невпевненістю у собі, нерішучістю і низькою самооцінкою.

Належність тварини до певного типу. Традиційно зображені тварини поділяються на тих, які погрожують (хижаки), нейтральних, та тих, яким погрожують. Тип тварини інтерпретується як домінуюче у досліджуваного ставлення до свого «Я» та уявлення про власний статус. Уподібнення тварини до людини, надання їй положення прямоходіння з опорою на дві лапи та людських рис обличчя, наявність одягу – усе це пояснюється емоційною незрілістю, інфантильністю.

Співвідношення окремих частин тіла. Збільшений порівняно з іншими частинами тіла розмір голови – показник високої оцінки досліджуваним ерудиції у себе та в оточуючих. Рівень надійності

опорної частини фігури дозволяє зробити висновок про обдуманість суджень людиною, аналітичність, раціональність чи, навпаки, легковажність, імпульсивність під час прийняття рішень.

Деталі зображення. Наявність значної кількості деталей, різноманітні доповнення і ускладнення малюнка можуть бути інтерпретовані як підвищена активність, енергійність. Аналогічно озцінюється і відхід від інструкції, розміщення на площині листа багатьох неіснуючих тварин. Відсутність необхідних елементів, об'єднаність деталей, примітивність контурів - сигнали низької енергетики, хронічних соматичних захворювань.

Можливі значення деталей *голови*. Особливу роль відводять *очам*. Їх вважають символом страху та тривожності людини. Ця якість підкреслюється помітним виділенням райдужної оболонки. Слід звернути увагу на наявність або відсутність *вій*. Вияв цієї ознаки говорить про наявність демонстративних рис. Досить часто – бажання зацікавити оточуючих зовнішньою привабливістю і манерою одягатись, надання великого значення зовнішній атрибутиці поведінки. Розмір *вух* асоціюється з рівнем зацікавленості в інформації, значимістю думки інших про себе. Характеристика *роту* тварини. Напіввідкритий рот у поєднанні з язиком при відсутності промальовування губ – схильність до великої мовної активності. Те ж саме з промальованими губами може трактуватись як чуттєвість. Відкритий рот без промальовування язика і губ (особливо заштрихований) інтерпретується як легкість виникнення недовіри, побоювань. Рот з зубами – вербальна агресія, зазвичай захисна (відгиркується, захищається, грубить у відповідь на осуд). *Пишина зачіска*, грива є індикатором чуттєвості, підкреслюють статеву належність, виявляють орієнтування на статеву роль. Пір'я пов'язані з тенденцією до самоприкрашання чи демонстративності поведінки. *Роги* – символ захисних чи агресивних потреб. Їх функція уточнюється у відповідності з іншими наступально-оборонними деталями малюнка.

Деталі тіла тварини. Суттєве значення має наявність чи відсутність різного роду виступів на тілі (шипів, голок, панцира, щита). Це характеристика захисних від оточуючих рис – агресивності (переважають гострі кути), тривожності (затемнення чи своєрідне розмазування контурної лінії), підозрілості (коли виставлені щити, заслони, лінія подвоєна). Якщо деталі спрямовані вгору – захист від вищестоящих осіб, униз – від підлеглих, молодших, у сторони або всередині тіла – страх і готовність до самооборони у будь-яких випадках. Рівень агресивності нерідко виявляється і прямими символами – кігті, дзьоб, жало, зуби. Акцентування сексуальних ознак (вим'я, груди, статеві органи) при людиноподібній фігурі свідчить про фіксацію на проблемах сексу. Іноді зустрічаються випадки «умонтування» в тіло тварини механічних частин – постаменту, антен, пропелера. Це часто спостерігається у хворих на шизофренію.

Характер з'єднання *лап чи ніг* з корпусом (точно, охайне чи не з'єднане зовсім) співвідносять з якостями контролю за своїми висновками, рішеннями. Однотипність і односпрямованість форми ніг виявляє конформність суджень, їх банальність, стандартність.

Частини, що піднімаються *над рівнем фігури*, можуть бути функціональними чи для остраху. Розміри перших пропорційні впевненості в собі, енергійності, захопленості, допитливості. Другі співвідносяться з елементами демонстративності поведінки.

Хвости виявляють ставлення до власних дій або вчинків. Спрямованість хвостів догори – позитивний відтінок цього ставлення. Спрямованість униз – негативна, пов'язана з почуттям незадоволеності собою, сумніву у правильності своїх вчинків, розкаяння, жалю.

Характер ліній. Слабка лінія (без натиску) має декілька можливих трактувань: ослабленість організму, наявність хронічного соматичного захворювання, тривожність. Жирна лінія (з притиском) не має чіткого визначення. Скоріше, це вияв агресії. Особливо показові у цьому плані різко натиснуті лінії, що проступають на інший бік паперу. При цьому необхідно звернути увагу на те, яка деталь зображена таким чином, з чим пов'язана агресія.

Часті *витирання гумкою* обумовлені підвищеною тривожністю, нерішучістю, нерідко виявляють наявність сильної емоційної реакції, що асоціюється із посиленням значення даної деталі зображення.

Специфіка вибраних назв. Традиційно виділяють такі варіанти значень назв неіснуючих тварин: раціональне поєднання змістовних частин реальних слів – конкретність установок під час орієнтування і адаптації; словотворення з суто науковим, часто латинізованим суфіксом – схильність до демонстрації розуму і ерудиції; поверхневий синтез звуків без усякого осмислення – легковажне ставлення до оточуючих, перевага естетичних елементів суджень над раціональними; іронічно-гумористичні назви – виявляється відповідне ставлення до оточуючих, зазвичай із відтінком

зверхності; об'єднання повторюваних елементів, що нагадують дитячий лепет – інфантилізм; непомірно довга назва, утруднена для вимови – схильність до фантазування, часто захисного порядку.

Лабораторна робота 2

Виконання проєктивної методики «Тип особистості».

Мета: аналіз типології особистості на основі спостереження за поведінкою людини і перевагою у виборі людиною певної геометричної фігури.

Коротке пояснення до методики: Психогеометрія як система склалася в США. Автор цієї системи С. Деллінгер - фахівець із соціально-психологічної підготовки управлінських кадрів.

Інструкція: Розташуйте подані геометричні фігури у порядку їх значимості для вас у даний час. За фігурою, що займає перше місце, можна визначити домінуючі особливості характеру і поведінки особистості. Спостерігаючи за поведінкою людини, можна визначити її тип, використовуючи категорії поданої нижче таблиці.

Інтерпретація результатів:

Основні психологічні характеристики поведінки

Квадрат: організованість, пунктуальність, суворе дотримання правил, інструкцій, аналітичність мислення, уважність до деталей, орієнтація на факти, пристрасть до письмової мови, акуратність, охайність, раціональність, обережність, сухість, холодність, практичність, ощадливість, завзятість, наполегливість, твердість у рішеннях, терплячість, працьовитість, фахова ерудиція, слабкий політик, вузьке коло друзів і знайомих.

Трикутник: лідер, прагнення до влади, честолюбство, установка на перемогу, прагматизм, орієнтація на суть проблеми, упевненість у собі, рішучість, імпульсивність, сила почуттів, сміливість, неприборкана енергія, схильність до ризику, висока працездатність, буйні розваги, нетерплячість, чудовий політик, дотепність, широке коло спілкування, вузьке коло близьких і друзів.

Прямокутник: мінливість, непослідовність, непевність, збуджуваність, допитливість, позитивна установка до усього нового, сміливість, низька самооцінка, непевність у собі, довірливість, знервованість, швидкі, різкі коливання настрою, уникання конфліктів, забудькуватість, схильність губити речі, непунктуальність, схильність заводити нових друзів, імітація поведінки інших людей («примірювання ролей»), тенденція до застуд, травм, дорожньо-транспортних пригод.

Коло: висока потреба в спілкуванні, контактність, доброзичливість, турбота про інших, щедрість, здатність до співпереживання, гарна інтуїція, спокій, схильність до самозвинувачення і меланхолії, емоційна чутливість, довірливість, орієнтація на думку оточуючих, нерішучість, слабкий політик, балакучість, здатність умовляти, переконувати інших, сентиментальність, тяга до минулого, схильність до громадської роботи, гнучкий розпорядок дня, широке коло друзів і знайомих.

Зигзаг, жадання змін, креативність, жага знань, чудова інтуїція, одержимість своїми ідеями, мрійливість, спрямованість у майбутнє, позитивна установка на все нове, захопленість, ентузіазм, безпосередність, непрактичність, імпульсивність, мінливість настрою, поведінки, прагнення працювати наодинці, відраза до паперової роботи, душа компанії, дотепність, безладність у фінансових питаннях.

Зміст категорій спостереження типу особистості

Квадрат	Трикутник	Прямокутник	Коло	Зигзаг
<i>Зовнішній вигляд чоловіка</i>				
Консервативний, охайний, чисто виголений	Модний, дорогі речі, відповідає ситуації	Мінливий, не в тон ситуації	Неофіційний, недбалий, молоджавий	Розшарпаний, неохайний, демонстративний
<i>Зовнішній вигляд жінки</i>				
Стриманий, неяскаравий, сухорлявий	Елегантний, дорогі речі, доглянутий	Мінливий, не відповідає ситуації	Неофіційний, неділовий, жіночний	Різноманітний, екстравагантний, незвичний
<i>Робоче місце</i>				

Кожна річ на своєму місці	Переважають символи статусу й успіху	Безладдя	Затишне, домашнє	Занехаяність, або демонстративне невизнання ділового стилю
<i>Мова</i>				
Логічна, ясна, суха, монотонна, повільна, високий голос, мовні штампи, фахова термінологія	Логічна, стисла, емоційна, голосна, упевнена, багато дотепів	Невпевнена, плутана, нерішуча, скоромовка, переривчаста	Плавна, заспокійлива, соковитий голос, компліменти	Непоследовна, швидка, образна, жаргони, дотепи
<i>Мова тіла</i>				
Скута напружена поза, продумані рухи, скупі жести, солідна хода,	Упевнені, пластичні рухи, виразні жести, енергійно стиснуті губи, владний погляд	Незграбні, поривчасті рухи невпевнені жести, бігаючий погляд, хихикання	Розслаблена поза. плавні рухи, доброзичлива посмішка і вітання	Швидкі рухи, життєрадісна хода

Лабораторна робота 3

Виконання проєктивної методики доповнення речень «Спрямованість і система ставлень особистості».

Мета: Розвиток у студентів умінь аналізувати результати проєктивної методики виду методики доповнення, виявляючи мотиви, потреби, почуття, систему ставлень досліджуваного.

Пояснення до методики: У проєктивних методиках доповнення речення формулюються так, щоб стимулювати досліджуваного на відповіді, які допоможуть дослідити особливості його поведінки та особистісні якості. Запропонований нижче варіант включає в себе 60 речень, які можуть бути поділені на 15 груп, що характеризують ставлення людини до сім'ї, представників своєї і протилежної статі, до друзів, колег. Частина речень свідчить про ставлення до свого минулого і майбутнього, що сприяє виявленню власних життєвих цілей.

Інструкція : На бланку опитувальника необхідно завершити речення одним чи декількома словами.

Текст опитувальника:

1. Думаю, що мій батько рідко...
2. Якщо усі проти мене, то....
3. Я завжди хотів...
4. Якщо б я займав керівну посаду...
5. Майбутнє здається мені...
6. Мої вчителі...
7. Знаю, що нерозумно, але боюсь...
8. Думаю, що справжній друг...
9. Коли я був дитиною...
10. Ідеалом жінки (чоловіка) для мене є...
11. Коли я бачу жінку поряд із чоловіком...
12. Порівняно з більшістю інших сімей моя сім'я...
13. Краще усього мені працювати з...
14. Моя мама і я...
15. Зробив би усе, щоб забути...
16. Якщо б мій батько дійсно захотів...
17. Думаю, що я достатньо здібний, щоб...
18. Я би міг бути дуже щасливим, якщо б...

19. Якщо хтось працює під моїм керівництвом...
20. Надіюсь на...
21. В школі мої вчителі...
22. Більшість моїх товаришів не знають, що я боюсь...
23. Не люблю людей, які...
24. До школи я...
25. Вважаю, що більшість юнаків і дівчат...
26. Подружнє життя здається мені...
27. Моя сім'я поводить ся зі мною як із ...
28. Люди, з якими я навчаюсь...
29. Моя мама...
30. Моєю самою великою помилкою було...
31. Я хотів би, щоб мій батько...
32. Моя найбільша слабкість полягає в тому...
33. Моїм прихованим бажанням в житті...
34. Якщо я буду керівником, то мої підлеглі...
35. Наступить той день, коли...
36. Коли до мене підходить учитель...
37. Хотілось би мені перестати боятись...
38. Більше усього люблю тих людей, які...
39. Якщо б я знову став маленьким...
40. Вважаю, що більшість жінок (чоловіків)...
41. Нормальне статеве життя...
42. Більшість відомих мені сімей...
43. Люблю працювати з людьми, які...
44. Вважаю, що більшість матерів...
45. Коли я був маленьким, то почував себе винним, якщо...
46. Думаю, що мій батько...
47. Коли мені починає не щастити, я...
48. Більше усього я б хотів у житті...
49. Коли я даю іншим доручення...
50. Коли я буду старим...
51. Люди, перевагу яких над собою я визнаю...
52. Мої побоювання не раз заставляють мене...
53. Коли мене немає, мої друзі...
54. Моєю самою яскравою згадкою дитинства є...
55. Мені дуже не подобається, якщо жінки (чоловіки)...
56. Справжнє кохання...
57. Коли я був дитиною, моя сім'я...
58. Люди, які навчаються зі мною...
59. Я люблю свою маму, але...
60. Саме найгірше, що зі мною трапилось, це...

Обробка даних:

Ключ до методики:

№ п/п	Групи речень	Номер завдання			
		1	16	31	46
1	Ставлення до батька	1	16	31	46
2	Ставлення до себе	2	17	32	47
3	Нереалізовані можливості	3	18	33	48
4	Ставлення до підлеглих	4	19	34	49
5	Ставлення до майбутнього	5	20	35	50
6	Ставлення до керівників	6	21	36	51
7	Страхи і переживання	7	22	37	52
8	Ставлення до друзів	8	23	38	53
9	Ставлення до свого минулого	9	24	39	54
10	Ставлення о осіб протилежної статі	10	25	40	55

11	Ставлення до проблем сексу	11	26	41	56
12	Ставлення до сім'ї	12	27	42	57
13	Ставлення до співробітників	13	28	43	58
14	Ставлення до матері	14	29	44	59
15	Почуття вини	15	30	45	60

Інтерпретація результатів. Для кожної групи речень виводиться характеристика, що визначає дану систему взаємин як позитивну, негативну чи нейтральну. Приклади речень і варіанти відповідей з оцінками.

Більшість відомих мені сімей:

1. Нещасливі, недружні, розпались	- 2
2. Нервові, не дуже дружні	- 1
3. Всі однакові, маленькі, великі, не гірші, особливі	0
4. Живуть нормально, дружно	+1
5. Щасливі	+2

Майбутнє здається мені:

1. Поганим, безнадійним, печальним	- 2
2. Туманним, сірим	- 1
3. Невідомим, неясним, невизначеним	0
4. Можливо непоганим, скоріше хорошим	+1
5. Успішним, цікавим, щасливим	+2

Власні доповнення студенти аналізують самостійно, без обговорення у групі. Аналізується кожна група речень, виявляються мотиви, потреби, почуття, система особистих ставлень. Така кількісна оцінка полегшує виявлення у дисгармонійної системи взаємин. Але, більш важливо, звичайно, якісне вивчення доповнених речень.

Лабораторна робота 4

Виконання графічної проективної методики «Будинок-Дерево-Людина» (БДЛ).

Мета: виробити у студентів уміння працювати з досліджуваними різних вікових категорій, сформувані інтерес до проблеми формування і розвитку особистості у дитячому віці.

Хід виконання: Дайте дитині згорнутий удвоє стандартний аркуш паперу і простий олівець. На першій сторінці аркуша (книжкове розташування аркуша) угорі друкованими літерами напишіть слово «Будинок» а на другій і третій сторінці (альбомне розташування аркуша) — відповідно — «Дерево», «Людина».

Інструкція: Намалюй, будь ласка, будинок, дерево і людину. Намагайся це зробити якнайкраще.

Експериментальний матеріал:

<i>Симптомокомплекс</i>	<i>№ п/п</i>	<i>Симптом</i>	<i>Бал</i>
1. Незахищеність	1	Малюнок у верхньому куті аркуша	
	2	Будинок і дерево біля краю аркуша	
	3	Малюнок внизу аркуша	
	4	Багато другорядних деталей	
	5	Дерево вгорі	
	6	Дуже розвинуте коріння	
	7	Непропорційно довгі руки	
	8	Широко розставлені ноги	
	9	Інші можливі ознаки	
2. Тривожність	1	Хмари	
	2	Акцент на окремих деталях	
	3	Обмеження простору	
	4	Штриховка	
	5	Лінії намальовано з сильним натиском	
	6	Багато раз витирали намальоване	

	7	Мертве дерево, хвора людина	
	8	Підкреслена лінія основи	
	9	Товста лінія фундаменту будинку	
	10	Інтенсивно затушоване волосся	
	11	Інші можливі ознаки	
3.Недовіра до себе	1	Дуже слабка лінія малюнка	
	2	Будинок на одному з берегів аркуша	
	3	Тонка лінія стовбура	
	4	Одновимірне дерево	
	5	Дуже маленькі двері	
	6	Самовиправдання в процесі малювання, прикривання малюнка рукою	
	7	Інші можливі ознаки	
4.Почуття неповноцінності	1	Малюнок дуже маленький	
	2	Відсутні руки, ноги у людини	
	3	Руки за спиною	
	4	Непропорційно короткі руки	
	5	Непропорційно вузькі плечі	
	6	Непропорційно велика система гілок на дереві	
	7	Непропорційно велике двовимірне листя	
	8	Дерево, що загинуло від гниття	
	9	Інші можливі ознаки	
5.Ворожість	1	Відсутність вікон	
	2	Двері, щілина для замка	
	3	Дуже велике дерево	
	4	Дерево на одному з берегів аркуша	
	5	Дерево; людина намальована в профіль	
	6	Гілки двох вимірів, як пальці	
	7	Очі — пусті очниці	
	8	Довгі гострі пальці	
	9	Оскал, видно зуби	
	10	Агресивність людини	
6.Конфліктність (фрустрація)	1	Обмеження простору	
	2	Перспектива знизу (погляд хробака)	
	3	Перемальовування об'єкта	
	4	Відморва малювати один з об'єктів	
	5	Дерево, як два дерева	
	6	Явна невідповідність якості одного малюнка у порівнянні з іншими	
	7	Суперечливість між малюнком і висловлюванням	
	8	Підкреслена талія	
	9	Відсутність даху	
	10	Інші можливі ознаки	
7.Труднощі спілкуванні	в	1	Відсутність дверей
		2	Дуже малі двері
		3	Відсутність вікон
		4	Вікна – отвори без рам
		5	Надто зачинені вікна
		6	Виділене обличчя
		7	Обличчя намальоване останнім
		8	Відсутність головних деталей обличчя
		9	Людина намальована схематично, з паличок
		10	Будинок, людина в профіль

	11	Двері без ручки	
	12	Руки в оборонній позиції	
	13	Висловлювання про намальовану людину як про самотню, без друзів	
8. Депресивність	1	Розташування малюнків внизу аркуша	
	2	Вид дерева чи будинку зверху	
	3	Лінія основи, що йде донизу	
	4	Лінія, що послаблюється в процесі малювання	
	5	Велика втома після малювання	
	6	Дуже маленькі малюнки	
	7	Інші можливі ознаки	

Інтерпретація результатів. Кожен симптомокомплекс складається з ряду показників, що оцінюються балами. Якщо показника немає, ставиться нуль. Наявність деяких ознак оцінюється залежно від рівня їх виявлення. Так, наявність хмар на одному малюнку — 1 бал, на двох 2, на всіх трьох — 3 (симптомокомплекс «тривожність»). Вираження того чи іншого симптомокомплексу виявляє сума балів усіх показників даного симптомокомплексу. Аналізуючи малюнок, можна виявити і показники органічно ураження ЦНС: подвійні лінії на малюнку; не з'єднані між собою лінії; сильний нахил намальованої фігури; дуже велика голова, неадекватно виділена на малюнку людини. Наявність більше трьох ознак на малюнках дає підставу припустити, що у дитини, яка малювала, може бути органічне ураження ЦНС.

Лабораторна робота 5

Виконання проєктивної методики «Плями Роршарха».

Мета: виробити у студентів навички дослідження особистісних особливостей за допомогою структурних проєктивних методик. Дослідження взаємозв'язку уяви з такими пізнавальними процесами, як пам'ять та мислення.

Хід виконання: Досліджуванім пропонується віднайти найбільше образів, розглядаючи одну пляму протягом 5 хвилин. Можна використовувати як цілу пляму, так і її частини. Дозволяється повертати зображення.

Інтерпретація результатів. Перевага образів, у яких використовується ціла пляма, свідчить про високий рівень узагальненості мислення, успішність абстрагування. Якщо більшість образів виникає на основі частини плями, це свідчить про несформованість операції узагальнення. Малий розмір деталей, на основі яких виникають образи уяви, свідчить про високий рівень тривожності досліджуваного. Велика кількість живих об'єктів є показником багатства і гнучкості асоціативних процесів. Перевага таких об'єктів свідчить про екстравертованість особистості. Велика кількість неживих об'єктів свідчить про замкнутість, низький рівень комунікабельності, аутизм. Наявність хоча б 2 – 3 образів людини свідчить про високий рівень розумової діяльності. Якщо переважають образи тварин, то це свідчить про консервативність мислення. Фантастичні образи є показником високого рівня творчої уяви та конструктивних здібностей.

Тема 7. Метод анкетування

I. Обговорення теоретичних питань.

1. Загальна характеристика методу.
2. Види питань в анкеті.
3. Етапи анкетування.
4. Вимоги до формулювання питань анкети

II. Основні поняття теми: анкетування; види питань анкети: про особистість респондента, про факти свідомості, про факти поведінки; закриті, напівзакриті, відкриті; прямі і завуальовані; основні, фільтри, контрольні, контактні.

III. Завдання для поглиблення теоретичних знань.

Завдання 1

Застосовуючи метод бесіди, з'ясуйте думку кожної дитини про особливості взаємин між дітьми в старшій групі дитячого садка. Питання, які використовуються в бесіді, можуть бути наступними.

1. Чи приємно тобі бути в цій групі?
2. Чи можна про вас сказати, що ви дружні?
3. Як інші діти вважають, ви дружно живете?
4. Чи сваритеся ви? Як часто?
5. Хто тобі подобається? Чому?
6. Хто з тобою грається? Чому?
7. З ким ти ніколи не граєшся? Чому?
8. А ти хотів би з ним гратися?

Проаналізуйте бесіду. Якими ще методами дослідження можна скористатися, щоб отримати більш об'єктивні дані?

Завдання 2

Дослідника цікавило ставлення дітей до школи. Були підготовлені відповідні цільові питання. Але бесіду з Миколою (5 років 5 місяців) він почав не з цільових питань, а з нейтральних: «Миколка, ти любиш казки? Які з них найулюбленіші?». Питання зацікавили хлопчика, він охоче на них відповідав.

Чому дослідник почав бесіду з нейтральних запитань? Які питання, крім цільових, повинні бути підготовлені дослідником і яке їх призначення? Продумайте питання для з'ясування ставлення дитини до школи.

Завдання 3

Виховательці необхідно було з'ясувати взаємини Дмитрика (5 років 6 місяців) з мамою. Підбираючи питання для бесіди з дитиною, вона сформулювала їх наступним чином:

1. Чи любиш ти маму?
2. Як ти любиш маму?
3. Тобі подобається радувати маму?
4. Що ти зробив приємного мамі?
5. Як часто ти радуєш маму?
6. Кого ти більше любиш: маму чи тата?
7. А твоя мама хороша?
8. Як ти мамі допомагаєш?
9. Чому ж ти не завжди мамі допомагаєш?
10. Ти маму слухаєш?
11. Якщо ти не слухаєш, то мама тебе карає?
12. Пам'ятаєш, що зробила мама, коли ти її не послухався?

Назвіть неправильні формулювання питань. Поясніть, чому вони неправильні. Які вимоги висуваються до формулювання питань у бесіді?

Завдання 4

Студентки під час педагогічної практики в дитячому садку повинні були вивчити інтереси дітей старшого дошкільного віку, використовуючи метод бесіди. Перша студентка задала наступні питання: «Чим ти цікавишся?» (Дитина у відповідь зніяковіло промовчала), «Тобі подобаються машинки?» («Так, подобаються»), «А малювати тобі подобається?» («Так, подобається»), «А конструювати?» («Так»).

Друга студентка побудувала бесіду таким чином: «Розкажи, які в тебе є іграшки вдома?» («Машинки, літаки ...»), «Які іграшки найулюбленіші?» («Машинки»), «А легкові машинки тобі подобаються?» («Так»), «Як ти з ними граєшся?» («Вожу, будую гараж ... Вулицю будую для машинок ... Міст роблю ...»), «Чи часто граєшся машинками?» («Завжди!»), «А що ти найчастіше малюєш?» («Машинки, дороги ...»), «А якщо твої машинки зламаються, що ти будеш робити з

ними?» («Буду лагодити»), «А якщо не полагодиш машинку і мама нову не купить, що буде?» («Попрошу тата полагодити»).

Проаналізуйте питання першої і другої студенток.

Завдання 5

Використовуючи метод бесіди в роботі з дітьми дошкільного віку, необхідно враховувати, що думка, висловлена у формі питання, часто має вплив на відповідь дитини. По можливості потрібно захищати дітей від навіювання. Такі питання, як: «Чи погоджуєшся ти з тим, що ...», «Чи не вважаєш ти, що ...», мають найбільший рівень навіювання на досліджуваного. Менший рівень навіювання мають питання-припущення типу: «Чи подобається тобі малювати?». Найбільш вдалою формою питання в цьому випадку є питання такого роду: «Чим ти любишся займатися вдома?».

Сформулюйте декілька питань, кожне з яких мало би все менший і менший рівень навіюваності.

Завдання 6

Сформулюйте питання для проведення бесіди з батьками дітей молодшого шкільного віку за однією з тем: «Вільний час», «Сім'я», «Наш дитина», «Спорт і дитина», «Мистецтво і дитина», «Виховання дитини в сучасних умовах». Складіть логічний план бесіди з письмовим обґрунтуванням кожного питання плану. Продумайте і визначте способи вступу в бесіду, сформулюйте питання, «що підтримують» бесіду. Продумайте способи реєстрації бесіди (диктофон, запис, умовні поначки, запис після бесіди), визначте способи обробки результатів. Проведіть бесіду, зробіть її аналіз, опишіть отримані психологічні факти.

Завдання 7

Розробіть анкету на тему «Наш Вуз очима студентів», дотримуючись наступного переліку різного виду запитань:

1. Закрите питання.
2. Напівзакрите питання.
3. Відкрите питання.
4. Про особистість респондента.
5. Про фактор свідомості.
6. Про фактор поведінки.
7. Контактне питання.
8. Питання – фільтр.
9. Основне питання і контрольне до нього.
10. Завуальоване питання.
11. Закрите з поліваріантними відповідями.
12. Закрите з шкалою відповідей.

Підсумок: Навчальна група заслуховує відповіді студентів, виявляє і аналізує допущені помилки. пропонуючи можливі зміни для досягнення більш якісного рівня діагностування.

Завдання 8

Розробіть анкету на тему «Мої інтереси» для учнів різного віку. Бажано дотримуватися наступних вимог до формулювання питань анкети:

- питання не повинно мати підказку, спрямовувати, налаштовувати на певну відповідь. Наприклад: Що вам подобається в...?;
- питання не повинно перевищувати рівень пам'яті чи мислення досліджуваного. Наприклад: Скільки годин протягом місяця ви витрачаєте на підготовку до занять?;
- у питанні не повинно бути слів, спеціальних термінів, які можуть бути незрозумілі респондентам, або мають невизначене значення;
- питання не повинно викликати сильних негативних емоцій;
- питання не повинно бути дуже об'ємним і деталізованим;
- не рекомендується запитувати в одному питанні про різні предмети;
- питання не повинно принижувати гідність особи;
- питання і відповіді повинні бути між собою граматично узгоджені.

Після написання анкети проводиться груповий аналіз і обговорення помилок. Проводиться анкетування у парах. Аналізуються результати анкетування, ліквідуються недоліки.

IV. Завдання для розвитку дослідницьких умінь.

Лабораторна робота 1

Психологічна характеристика ігрової діяльності дошкільника. Дослідження ігрового вибору під час бесіди.

Мета: Ознайомити студентів зі змістом основних процедур усного опитування. Розвинути уміння аналізувати результати бесіди з дітьми різного віку.

Хід дослідження: Експериментатор індивідуально бесідує з дітьми 2-7 років, використовуючи опитувальник.

Питання опитувальника:

1. Чи любиш ти гратися? Де тобі найбільше подобається гратися: вдома, на прогулянці, в групі? Чому?
2. Які у тебе є іграшки? Які з них улюблені і чому? Як ти з ними граєш? У які ігри?
3. Які іграшки ти б хотів мати і чому? Як би ти з ними грався?
4. У які ігри ти граєшся? У які ігри ти найбільше любиш гратися і чому? У які ігри ти би хотів гратися?
5. Що ти робиш під час гри? Що ти найбільше любиш робити під час гри і чому? Що б ти хотів робити під час гри?
6. Ким ти найчастіше буваєш в іграх і чому?
7. Ким ти любиш бути в іграх і чому? Ким би ти хотів бути?
8. З ким ти найчастіше граєшся і чому?

У бесіді необхідно домагатися розгорнутих відповідей і їх пояснень. Ці питання можна дещо змінити і задати вихователям і батькам (наприклад: «В які ігри любить гратися ваша дитина?»).

Обробка даних. Відповіді дітей, вихователів і батьків зіставляють із спостереженням за грою дитини. Роблять висновок про бажані і реальні ролі, сюжети гри, дії з іграшками.

Зразок написання протоколу дослідження:

Досліджуваний Сергій С. (5 років 7 місяців. Старша група).

1. Я дуже люблю гратися. Найбільше люблю гратися на прогулянці в садочку, ... і в групі люблю гратися. Але на прогулянці цікавіше, бо там вихователька дозволяє нам гратися самим як ми захочемо, а в групі заставляє гратись у «Перукарню» чи в «Школу», а я не хочу, тому що не знаю як. Не подобається мені. А ще вона заставляє на прогулянці гратись у «Кіт та миші», «Гуси-лебеді». Ніби нам це цікаво, ніби ми маленькі.
2. Я люблю гратися у «Зоряні війни». Це так здорово! Можна бігати скільки хочеш. У нас є своя команда і ми воюємо проти прибульців. Але треба бути обережним, тому що у них супер-зброя і вони можуть перетворюватись. У нас теж є супер-зброя, але нам не дозволяють її приносити в садочок, то ми беремо палички і уявляємо, що це гранатомети і автомати, а пеньки за бесідкою – зорельоти. Ще б я хотів гратися за комп'ютером, але мама не дозволяє, каже що будуть очі боліти.
3. Коли ми граємось я бігаю і стріляю, або підкрадаюсь тихенько і вбиваю прибульців. Ні, мені їх не жалко, їх же немає (сміється), ми ж їх придумали з хлопцями, ніби вони є, так цікавіше.
4. Коли ми граємось у «Зоряні війни» я розвідник. Я підкрадаюсь до пришельців і взнаю їх таємниці. Я найкраще з усіх умію ховатися, мене ніхто не знайде.
5. Я би ще хотів бути командиром зорельоту, ще б хотів бути воїном-джидаєм. А коли виросту я не знаю ким буду. Тільки не хочу бути вчителькою, як мама і тато. Діти зараз вредні, не хочуть вчитися, директор завжди свариться. Погана робота. Я б хотів бути пожежником. Я про них фільм бачив. Вони усі герої і рятують людей. Ні, це не страшно, бо у них є захистні костюми, що не горять.
6. У мене є дві супер-рушниці, автомат, є танк на батарейках, машинок багато і пістолет водяний. Улюблений у мене собачка. Його ніяк не звати. Я з ним сплю, мені спати не так страшно, він мене оберігає. Днем я з ним не граюсь, він просто мене чекає, коли я прийду з садочка. Ще я хочу, щоб мені купили джостік.
7. Мій кращий друг – Сергій, Толік, Ігор. Ні, вони не в садочку, це хлопці у нашому дворі. Вони старші, з ними цікаво, вони ігри різні придумують.

Питання для обговорення: 1. Перерахуйте умови, за яких дитина вибирає ту чи іншу гру і роль у ній. Виділіть головну умову виникнення сюжетно-рольової гри. 2. Як пов'язана роль з відповідними ігровими діями? 3. Охарактеризуйте вплив уяви на розвиток сюжетно-рольової гри дошкільника. 4. Яке значення іграшок та предметів-замінників у грі дошкільника? 5. Який вплив має виховна робота з дітьми на розвиток сюжетно-рольової гри?

Лабораторна робота 2

Дослідження мотиваційної готовності дошкільників до навчання методом бесіди.

Мета: Ознайомити студентів зі змістом основних процедур усного опитування. Розвинути вміння аналізувати результати бесіди з дитиною на матеріалі методик виявлення мотиваційної готовності до шкільного навчання.

Хід виконання: Студентам пропонується, користуючись поданою схемою (Таблиця 5), провести усне опитування декількох учнів першого класу з ціллю виявлення їх мотиваційної готовності до шкільного навчання. Дослідники аналізують відповіді дітей. Враховують, що сформованість внутрішньої позиції школяра виявляється, якщо першокласник:

- ставиться до вступу в школу позитивно, як до абсолютно природної і необхідної події в своєму житті; не мислить себе поза школою;
- у ситуації необов'язкового відвідування вибирає заняття специфічно шкільного змісту;
- виявляє особливий інтерес до нового, шкільного змісту занять;
- надає перевагу урокам „грамоти”, „математики” заняттям „дошкільного типу” (малювання, музика, фізкультура);
- має змістовне уявлення про підготовку до школи;
- відмовляється від характерної для дошкільного дитинства орієнтації поведінки і діяльності;
- вибирає колективні класні заняття, а не індивідуальні домашні;
- позитивно приймає норми поведінки на уроці (дисципліну занять);
- визнає авторитет учителя.

Експериментальний матеріал:

Таблиця 5

№ з/п	Питання	Спрямованість (шкільна чи дошкільна)	Відповіді дітей	
			Ім'я, вік	Ім'я, вік
1	Чи хотів ти йти до школи?			
2	Чому, з якої головної причини, ти хотів (не хотів) йти в школу?			
3	Чи готувався ти до школи? Як готувався?			
4	Чи подобається тобі в школі? Що тобі подобається (не подобається) більше усього?			
5	Якщо б ти перестав ходити в школу, чим би ти займався дома? Як би ти проводив день?			
6	Якщо би вчителька запропонувала тобі тему для вільного уроку – про що ти б хотів узнати? Чим зайнятись?			
7	Як би ти хотів вчитися – вдома з мамою чи в школі з учителем? Вдома з учителем чи в школі з мамою?			

Студенти аналізують питання бесіди, пропонуючи можливі зміни для досягнення більш якісного рівня діагностування. Навчальна група робить висновок про можливості застосування даного методу і причини отримання недостовірних даних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрійчук І. П. Формування позитивної Я-концепції особистості майбутніх практичних психологів у процесі професійної підготовки: автореферат дис... канд. психол. наук; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2003. 23 с.
2. Бережнова Л. Н. Диагностика уровня саморазвития и профессионально-педагогической деятельности. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп: за общ. ред. Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. Москва : Изд-во Института Психотерапии. 2005. С. 411-413.
3. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади: навч.-метод. видання. Київ : Либідь, 2003. 344 с.
4. Боришевський М. Й. Концептуальні засади проблеми самотворення особистості // Психологія особистості. 2013. №1. С. 39-47.
5. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психологической диагностике. Київ : Наукова думка, 1989. 199 с.
6. Введение в психодиагностику: Учеб. пособие для студ. средн. пед. учеб. заведений / М.К.Ахимова, Е.М.Борисова, Е.И.Горбачева и др.; Под ред. К.М.Гуревич, Е.М.Борисовой 3-е изд., стереотип. Москва : Издательский центр «Академия»; 2007. 192 с.
7. Волкова Н.П. Професійно-педагогічна комунікація. Київ : ВЦ «Академія», 2006. 216 с.
8. Галян І.М. Психодіагностика. Київ : «Академвидав», 2011. 372 с.
9. Ганзен В.А., Балин В.Д. Теория и методология психологического исследования: практическое руководство. СПб: СПбГУ, 1991. 214 с.
10. Гласс Дж., Стенли Дж. Статистические методы в педагогике и психологии. Москва : Прогресс, 2006. 315 с.
11. Горбатов Н.С. Практикум по психологическому исследованию: Учебное пособие. Самара : Издательский дом «БАРАХ-М», 2003. 186 с.
12. Дружинин В.Н. Структура и логика психологического исследования. Москва : ИП РАН, 2007. 96 с.
13. Дуткевич Т.В. Оцінка духовно-професійних якостей викладача керівниками і науково-педагогічними працівниками кафедр вищого навчального закладу // Збірник наукових праць. Вип.743. Педагогіка та психологія. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2015. С. 77-81.
14. Зверева І.Д. Діагностика моральної вихованості школярів: Навчальний посібник. Київ : ІСДО, 1995. 214 с.
15. Коваленко А. Б. Застосування методів активного навчання при підготовці психологів // Актуальні проблеми психології. 2007. Т. 10 Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Вип.1., ч.1. С. 113-116.
16. Коломинський Н. Л. Методологічні засади професійної підготовки практичного психолога // Практична психологія та соціальна робота. 2003. № 4. С.121 – 129.
17. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ : Радянська школа, 1989. 608 с.
18. Корнилова Т.В. Введение в психологический эксперимент. Москва : Изд-во МГУ, 2001. 311 с.
19. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці. Київ : Наукова думка, 2008. 224 с.
20. Методы исследования в психологии: квазиэксперимент / Под ред. Т.В. Корниловой. Москва : Форум, 1988. 258 с.
21. Методики диагностики психических состояний и анализа деятельности человека / Под ред. Л.Г. Дикой. Москва : Изд-во МГУ, 2014. 144 с.
22. Методики социально-психологического исследования личности и малых групп / Под ред. А.Л. Журавлева и Е.В. Журавлевой. М.: ИП РАН, 2005. 211 с.

23. Москалець В.П. Психологічне обґрунтування української національної школи. Львів: Світ, 1994. 120 с.
24. Немов Р.С. Психология: учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: Кн.3. Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики. Москва : Гуманит.изд.центр ВЛАДОС, 2005. С.164-167.
25. Общая психодиагностика / Под ред А.А. Бодалева, В.В. Столина. Москва : Изд-во МГУ, 2007. 418 с.
26. Ортинський В. Л. Педагогіка вищої школи: навчальний посібник для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 472 с.
27. Панок В. Г. Реформування змісту, форм і методів підготовки практикуючих психологів як нагальна вимога суспільної практики. Проблеми підготовки і підвищення кваліфікації практичних психологів у вищих навчальних закладах. Київ : Ніка-Центр. 2002. С. 18-28.
28. Подоляк Л. Г., Юрченко В. І. Психологія вищої школи: навч. посіб. для магістрантів і аспірантів. Київ : ТОВ "Філ-студія", 2006. 320 с.
29. Пророк Н.В. Уявлення практичних психологів про професійне самовдосконалення // Актуальні проблеми психології. 2012.Т.10. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Вип.22. С.569-578.
30. Радчук Г. К. Організація практики у системі професійної підготовки психологів // Практична психологія та соціальна робота. 2006. №9. С. 14-29.
31. Радчук Г.К. Сімейне виховання. Освітній тренінг для батьків. Навчально-методичний посібник. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 120 с.
32. Романовський О. Г., Канівець М. В. Сутність професійно-особистісного саморозвитку майбутніх фахівців та його механізми [Електронний ресурс]. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. 2013. Вип. 34. С. 193-197.
33. Савчин М.В. Вікова психологія: Навчальний посібник. Дрогобич: «Відродження», 2001. 287 с.
34. Семиченко В. А. Элементы системных подходов в профессиональной подготовки будущих психологов. Актуальные проблемы психологической службы: теория и практика. Одесса. 2002. С. 97-99
35. Сергеєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П. Вікова психологія: навч. посібник. Київ : Київський ун-т ім. Б. Грінченка, МОН України, Центр учбової літератури, 2012. 375 с.
36. Скрипченко О. В. Принципи розробки методів психолого-педагогічного вивчення школярів // Педагогіка і методика. 1994. Вип. 9. С. 3-17.
37. Смалиус Л. П. Педагогічні умови професійного самовдосконалення майбутніх психологів у процесі фахової підготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Л. Н. Смалиус ; Черкаський національний університет ім.Б. Хмельницького. Черкаси, 2014. 272 с.
38. Становська З. Л. Актуальні проблеми професійного становлення особистості майбутніх практичних психологів. Проблеми підготовки і підвищення кваліфікації практичних психологів у вузах: за ред. С.Д.Максименка. Київ : Ніка-центр. 2002. С. 49-52.
39. Столяренко Л.Д. Основы психологии. Ростов-на-Дону : Феникс, 2004. 671с.
40. Столяренко О.Б. Психологія : Практикум. Навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори – 2006», 2012. 224 с.
41. Столяренко О.Б., Бабюк Т.Й. Методи психолого-педагогічного дослідження : навчальний посібник. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2019. 142 с.
42. Терлецька Л.Г. Основы психодиагностики. Київ : Главник. 2006. 144 с.
43. Тихонюк Ю. С. Психокорекційна практика як умова формування професіоналізму майбутніх практичних психологів // Людина і сучасне суспільство: проблеми педагогіки та психології : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 2-3 березня 2012 р.). Львів : «Львівська педагогічна спільнота», 2011. С. 56-59.
44. Федорчук В. М. Тренінг - важливий модус в особистісно-орієнтованій психотерапії з майбутніми психологами // Наук. записки ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2005. Вип.26. т.4. С.209-213.
45. Фридман Л.М. Психологический справочник учителя. Москва : Просвещение, 2010. 287с.

46. Шапошнікова Ю.Г. Теоретичні засади дослідження проблеми рефлексії професійного становлення практичного психолога системи освіти // Пробл. загальн. та пед. психології. 2004. т.6. С. 400-433.
47. Яценко Т. С. Методологія професійної підготовки практичного психолога. Дніпропетровськ : «Інновація», 2014. 192 с.